

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 347.236.1:929Valvasor

Prejeto: 3. 1. 2014

Valvasor kot zemljiški gospod (1. del)

BORIS GOLEC

izr. prof. dr., znanstveni svetnik

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Izvleček

Prispevek se ukvarja z dvajsetletjem 1672–1692, ki ga je kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) preživel kot zemljiški gospod na gradu Bogenšperk pri Litiji in je bilo njegovo najbolj ustvarjalno življenjsko obdobje. Iz dohodkov zemljiške posesti je polihistor črpal glavnino sredstev za svojo razvejeno založniško, tiskarsko, publicistično in znanstvenoraziskovalno dejavnost. Prav zaradi velikih denarnih potreb, povezanih z velikopoteznimi načrti, mu ni nikoli uspelo v celoti poravnati kupnine za posest. Že po petih letih je moral zastaviti dvorec Črni potok, narasli dolgovi pa so ga nazadnje prisilili v prodajo celotne posesti in preselitev v Krško. Posebna pozornost je namenjena njegovemu nedavno odkritemu lastnoročno napisanemu urbarju za združeno posest Bogenšperk in Lihtenberk.

Abstract

VALVASOR AS LANDLORD (PART 1)

This contribution focuses on the two decades (1672–1692) that the Carniolan polymath Johann Weikhard Valvasor (1641–1693) spent as the landlord of Bogenšperk Castle near Litija. These two decades were also the period when he was most creative and productive. Income from his land enabled him to finance his diverse publishing, printing, publicistic and scientific work. However, it was precisely this demand for the constant flow of money needed for his grand plans that prevented him from ever paying the full purchase price of his estate. Pledging his Črni potok mansion after only five years, he was eventually forced to sell his entire estate and move to Krško. Particular attention is paid in the article to his recently discovered self-written urbarium for the joint estates of Bogenšperk and Lihtenberk.

Ključne besede:

Valvasor, zemljiško
gospodstvo,
Bogenšperk,
Lihtenberk,
Črni potok, urbar

Key-words:

Valvasor,
seignories,
Bogenšperk,
Lihtenberk,
Črni potok,
urbaria

V življenjepisih in drugih obravnavah življenja in dela Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693) je ostalo precej splošno obdelano eno ključnih vprašanj, povezanih z materialno podlago za njegove dosežke. To je vprašanje, na kakšen način je kranjski polihistor gospodaril na posesti zasavskih gradov Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok ter kakšen in kako uspešen je bil kot zemljiški gospod. Gre za dve desetletji od leta 1672 do 1692, ki sta bili tudi Valvasorjevo najustvarjalnejše življenjsko obdobje, ko je njegov rezidenčni grad Bogenšperk po besedah Valvasorjevega nürnberškega korektorja Erasmusa Franciscija zaslužil naziv »Parnas«.¹

Bistvo Valvasorjevega upravljanja s kupljeno zemljiško posestjo pri Litiji je polihistorjev življenjepisec B. Reisp strnil takole: »*Sorazmerno velik nakup kar treh gradov in gospostev kaže na neko značilno širokopoteznost v Valvasorjevem ravnanju, kar bo mogoče opaziti tudi na drugih področjih njegovega delovanja. Vendar je z opisano finančno transakcijo z razmeroma nevelikimi sredstvi dosegel velik učinek. Od dohodkov gospostev je živela njegova družina dvajset let in od tod je v glavnem črpal sredstva tudi za svoje študijsko in publicistično delo. Čeprav zaradi pomanjkanja virov o dohodkih in izdatkih oziroma stroških ni mogoče dati popolnega odgovora na eno ključnih vprašanj, kako in s čim je plačeval omenjene svoje dejavnosti, je tu vsaj del odgovora.*«²

Védenje o Valvasorjevih dohodkih in izdatkih je tudi po zadnjih raziskavah še vedno zelo omejeno, čeprav smo se osvetlitvi kompleksnega vprašanja približali kar za nekaj korakov. Tako tudi kar zadeva gospodarjenje na kupljeni posesti kot poglobitni materialni podlagi za Valvasorjeva »podjetja«. Pritegnitev doslej neuporabljenih virov in analiza razpoložljivih, po večini sicer drobnih podatkov finančno-gospodarske narave sta zapolnili določene vrzeli, že znana dejstva pa so bila ponovno ovrednotena in postavljena v drugačen kontekst. Zelo dragoceno odkritje je nedatirani Valvasorjev lastnoročno napisani urbar iz okoli leta 1680. Urbar kot tak sicer ni bil povsem neznan, a je ostal neuporabljen, ker ga ni nihče povezal z Valvasorjem. Dva ključna elementa sta bila namreč neznanke: čas nastanka in avtorstvo urbarja.

Za celovito podobo Valvasorja kot zemljiškega gospoda imamo vse premalo dovolj povednih virov, zlasti takih, s pomočjo katerih bi lahko iz prve roke spremljali prihodke in izdatke. Veliko dokumentov poznamo le iz kratkih regeštov; to otežuje interpretacijo, posamezne drobne podatke pa je težko uskladiti in ustrezno povezati. Poleg omenjenega urbarja so v integralni obliki ohranjene tri listine, ki zadevajo dve kupo-prodaji – za celotno posest (1672) in za Črni potok (1689) – ter dva popisa posesti Črni potok (1684), nastala v obdobju, ko je ni upravljal Valvasor, ampak jo je dal v zastavo.

Nakup treh gradov z zemljiško posestjo

Trije gradovi v zasavskem hribovju nedaleč od Litije – Bogenšperk, Črni potok in že razvaljeni Lihtenberk – na katerih je Janez Vajkard Valvasor zagospodaril jeseni 1672, so stali zelo blizu dvorca Slatna, kjer se je tisto poletje oženil z domačo hčerko Ano Rozino Graffenweger. Enaintridesetletni povratnik z več kot desetletje trajajočih potovanj je imel svojo bodočo posest zelo verjetno dodobra ogledano, še preden je s še ne štirinajstletno izvoljenko 5. julija sklenil poročno pogodbo in pet dni zatem stopil pred oltar.³ Ob poroki je vsekakor na-

¹ Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 620.

² Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 95.

³ O poroki je bil še nedavno znan le zelo skromen vpis v poročno matično knjigo nevestine župnije Šmartno pri Litiji (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, P 1660–1720, s. p., 10. 7. 1672). Okoliščine Valvasorjeve prve ženitve je osvetlilo odkritje poročne pogodbe, sklenjene 5. julija 1672 na Slatni (ARS, AS 748, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 5. 7. 1672). Mlada

meraval postati zemljiški gospod in si zagotoviti zadovoljive stalne prihodke za vzdrževanje družine in za izvedbo svojih načrtov. Bivanje pri rosno mladi ženi na Slatni je bilo mišljeno samo kot prehodna rešitev, saj Ana Rozina ni bila dedinja posesti in priženitev na njen dom za Valvasorja nikakor ne bi prišla v poštev. Tako je Slatna, dediščina svaka Jurija Andreja Graffenwegerja, predstavljala zanj le kratkotrajno odskočno desko do osamosvojitve.⁴

V literaturi je najzgodnejša **pričevanja o nakupu treh gradov** zapustil polihistor sam, in sicer na treh mestih v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske*, kjer je v opisih vsakega posameznega gradu navedel, da ga je kupil 27. septembra 1672 od Franca Albrehta barona Kheyslla.⁵ Tako rekoč vse védenje o nakupu, sploh pa natančen datum, je ostalo zelo dolgo omejeno na te Valvasorjeve lastne navedbe. Kranjska imenjska knjiga 1662–1756 govori namreč samo o obeh kupcih – Janezu Vajkardu Valvasorju in njegovi ženi Ani Rozini, rojeni Graffenweger – o prodajalcu Kheysllu, treh gradovih in višini imenjske rente (64 goldinarjev), pograšamo pa letnico pridobitve oziroma vpisa posesti v imenjsko knjigo;⁶ ta je navedena samo na drugem mestu, pri odpisu od Kheyslove posesti.⁷ Preseneča, da same pogodbe ni med regesti listin v inventarju Valvasorjeve zapuščine v Krškem (1694), tem bolj, ker se na nakup Bogenšperka nanašata dva druga regesta v njem.⁸ V inventarju sicer prav tako ne najdemo regesta kupo-prodajne pogodbe za Črni potok, sklenjene med Valvasorjem in baronico Moscon 30. januarja 1689. Pogodbo je dobrih dvesto let pozneje našel v Črnem potoku in jo objavil P. Radics (1896),⁹ ki pa je na drugi strani imel na voljo le zelo skope vire, ko gre za polihistorjevo posest kot celoto: imenjsko knjigo, polihistorjev zapuščinski inventar in veliko mlajši terezijanski kataster.¹⁰ Vprašanja o Valvasorjevi posesti se je v nasprotju z Radicsem lahko skoraj stoletje pozneje temeljiteje lotil B. Reisp (1983).¹¹ Medtem je namreč prišel na dan koncept kupo-prodajne pogodbe za tri gradove, sklenjene med zakoncema Valvasor in Kheysllom, shranjen v arhivskem fondu cistercijanskega samostana Kostanjevica.¹² Žal pa je Reisp v istem fondu prezrl drugi nad-

nevesta je Janezu Vajkardu prinesla v zakon 800 goldinarjev dote. To ni bilo ravno veliko, on pa ji je namenil prav toliko zaženila, enako vsoto jutrne, skupaj torej 1.600 goldinarjev, ter 200 zlatih dukatov proste donacije. S svojim takratnim in pozneje pridobljenim premoženjem ji je jamčil izplačilo njenega in svojega gotovinskega prispevka v zakon ter vdovščine. To sta sestavljali letna vsota sto zlatih dukatov in hiša z vrtom v Ljubljani, prosta vseh bremen. O premičninah – med te so šteli gotovino, dolgove, srebrnino, ženinovo orožje in opremo ter nevestin nakit – sta pogodbenika sklenila, da jih bo v celoti podedoval preživeli vdovec, če bo njun zakon brez otrok, v nasprotnem pa bodo polovico dobili otroci.

⁴ O Valvasorjevi ženi in njeni družini gl. Golec: Neznano in presenetljivo, str. 310–311.

⁵ Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 339, 517, 622. – Čeprav govori XI. knjiga *Slave* na nekaterih mestih še o letu 1689 (Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 258, 329, op. 125), Valvasor (namenoma) ni omenil svoje prodaje Črnega potoka v začetku istega leta (Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 622).

⁶ ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 103. – Datiran je šele naslednji vpis, Valvasorjeva prodaja Črnega potoka leta 1689.

⁷ Prav tam, fol. 175.

⁸ Prvi je regest priznanice (*Aufsandt*) Janeza Vajkarda Valvasorja in soproge Francu Albrehtu Kheysllu, zadevajoča posest Bogenšperk z dne 11. oktobra 1672, drugi pa regest obračuna med Valvasorjem in Kheysllom (pomotoma imenovanim Franc Krištof) glede posestva Bogenšperk z dne 12. oktobra 1672 skupaj z drugimi listinami in pismi (ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 9–10/Nr. 17, 12/Nr. 30). Sicer pa so v inventarju popisana druga Valvasorjeva pomembna kupna oziroma prodajna pisma: z Janezom Andrejem Gandinom za posest Bogenšperk 2. oktobra 1692 (pag. 7/Nr. 8), za hišo v Krškem iz decembra 1692 (pag. 8/Nr. 10) in pogodba za desetino v Temenici z dne 28. maja 1691 (pag. 13–14/Nr. 39).

⁹ Radics: Valvasor-Studien XXXI. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 297, 28. 12. 1896, str. 2561; Nr. 298, 29. 12. 1896, str. 2569–2570. – Kopija izvornika dokumenta v: KLA, KLA 741, Sch. 1, Konv. 2, C-17 St, fol. 5–7v, 30. 1. 1689.

¹⁰ Radics: *Johann Weikhard*, str. 83–90.

¹¹ Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 91–100, 268–271.

¹² ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672. – Do pogodbe je prišel Reisp s pomočjo tiskanega arhivskega inventarja (Umek: *Samostani Kostanjevica*, str. 36).

vse pomemben dokument, polihistorjev lastnoročno napisani urbar za Bogenšperk in Lihtenberk.¹³

Omenjeni koncept **kupo-prodajne pogodbe**, o katerem je prvi pisal Reisp,¹⁴ je datiran 27. septembra 1672 na Bogenšperku,¹⁵ torej istega dne, ki ga kot datum nakupa treh gradov navaja Valvasor v XI. knjigi *Slave*. Vrsto s kupo-prodajo povezanih podatkov srečamo samo v tej pogodbi, zato si jo bomo kot ključni vir za védenje in pravilno razumevanje polihistorjevega premoženjskega stanja ogledali natančneje. Pomenljivo je že dejstvo – razkriva ga sicer tudi imenjska knjiga –, da sta bila kupca dva, tako Janez Vajkard kot njegova rosno mlada soproga Ana Rozina, rojena Graffenweger. Kot bomo videli, je Reisp upravičeno sklepal o znatnem prispevku, ki ga je h kupnini primaknila žena oziroma njena rodbina.¹⁶ Pozornost pritegne tudi podatek, da sta zakonca Valvasor po določilu pogodbe dobila pravico do uživanja kupljene posesti samo štiri dni pozneje, 1. oktobra. Ob sklenitvi kupo-prodaje je bilo torej za zamenjavo gospodarja v tehničnem pogledu vse že urejeno, manjkal je le še podpis. Predmet prodaje je v skladu z običajno prakso sklepanja pogodb opredeljen zelo splošno. Prodajalec Franc Albreht baron Kheysell je kupcema prodal »vso svojo podedovano in kupljeno posest Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok (Guet Wagensperg, Lichtenberg vndt Schwarzenbach) z vsemi pripadajočimi polji, pristavami, travniki, zeljniki, sadovnjaki in vinogradi, z vsemi pripadajočimi dohodki, prihodki in hubami, rovti, desetninami, gorninami, ribolovom, mlini, odveščinami in vsem, kar spada zraven«. Izvzet je bil le tisti del, imenovan imenje (*ausser diser gilt*), ki si ga je prodajalec izrecno pridržal. Če bi ga kdaj nameraval prodati, bi ga moral brez cenoizmenjave najprej ponuditi Valvasorju ali njegovim dedičem in ti bi ga morali kupiti po enaki ceni kakor zdaj kupljene hube. Obe pogodbeni strani sta podpisali popis posesti (*Specification Vnd lista*), ki si jo je prodajalec pridržal, Kheysell pa je Valvasorju izročil urbar prodane posesti. Kupnina je znašala 20.000 goldinarjev kranjske veljave, 200 zlatih dukatov v gotovini in 100 državnih tolarjev »gospo soproge« (Ane Rozine Valvasor) za likof, zadnje prav tako v gotovini (kovancih). Pri tem je precej nenavadno, da se je prodajalec zadovoljil s takojšnjim izplačilom manj kot polovice dogovorjene vsote. Zakonca Valvasor sta mu morala namreč izročiti samo 9.000 goldinarjev, in sicer v obliki treh zadolžnic, od teh pa je ena izviralala od grofa Blagaja in dve od Wazov (baronov, nato grofov Wazenberg).¹⁷ Preostanek, tj. več kot 11.000 goldinarjev, sta se kupca obvezala poravnati s sredstvi, ki bi jih bil Kheysell pripravljen sprejeti, ali pa mu izdati zadolžnico in od 1. oktobra dalje plačevati obresti v višini, kakršna je bila v deželi običajna. Franc Albreht Kheysell bi nato zakoncema po določilu pogodbe izdal še kupno pismo (*einen ordentlichen Khauffbrieff*) in poskrbel za prepis posesti v kranjski imenjski knjigi, po kateri bo Valvasor – tu je govor le o njem in ne tudi o ženi – obremenjen s 64 funti imenjske rente, z 260 goldinarji davka in s kontribucijo od 28 hub. Davčno obveznost za leto 1672 sta skoraj v celoti prevzela Valvasorja, to pa je bilo očitno povezano s kompenzacijo v pridelku, saj je Kheysllu pripadlo 22 starov žita. Pogodbeni strani sta se dogovorili tudi o dveh

¹³ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar. – V arhivskem inventarju je urbar opredeljen kot »Graščina Bogenšperk in Prapreče – urbar s. d. (17. stol.)« (Umek: *Samostani Kostanjevica*, str. 94).

¹⁴ Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 92–93. – Zanimivo je, da Reisp ni opazil pomembnega dejstva: tako Valvasor kot njegova soproga Ana Rozina sta v konceptu pogodbe navedena kot baron in baronica. Tako je zapisal, da se je baronski naslov pojavljal pri polihistorju šele od leta 1681 (prav tam, str. 62).

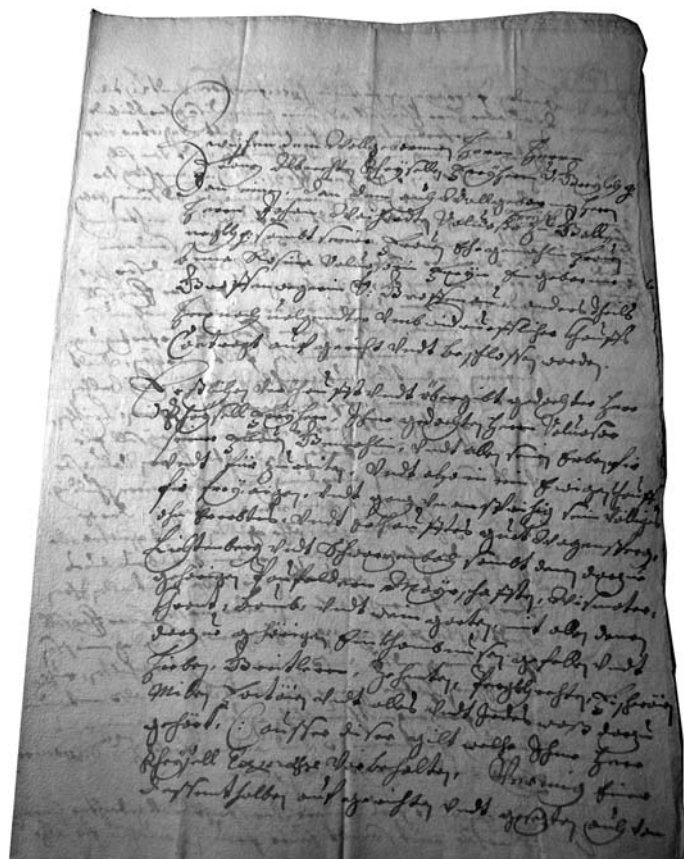
¹⁵ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672.

¹⁶ Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 94.

¹⁷ Wazi so bili povzdignjeni v barone z naslovom Waz von Wazenberg leta 1650, v grofe Wazenberge pa 1673 (Frank: *Standeserhebungen. 5. Band*, str. 190; ARS, AS 1, š. 268, I/136, lit. S V, Podeljevanje plemiških naslovov V–Z, W–8, 20. 8. 1650).

drugih vprašanih. Del prodane posesti (neka-
tera od imenj) je bil deželnoknežji fevd in baron
Kheysell se je zavezal, da bo uredil na svoje la-
stne stroške vse, kar bo treba, če bi se izkazalo,
da on ali njegovi predhodniki niso prejeli vseh
fevdnih pisem, kakor tudi, če katero od imenj,
zajetih v urbarju, ne bi bilo deželnoknežji, tem-
več viteški fevd. Od prodaje dalje pa so fevdne
obveznosti te vrste prešle na Valvasorja, ki je v
celoti prevzel tudi spor med Kheysllom in sose-
dnjim graščakom z Grmač, Ferdinandom Erne-
stom Apfaltrerjem, nastal zaradi prevelike pora-
be lesa v Kheysllovih, zdaj Valvasorju prodanih
gozdovih. Pogodbo v dveh izvodih (vsaka stran
je prejela enega) je poleg prodajalca podpisala
še njegova soproga Katarina Sidonija baronica
Kheysell, rojena Schwab. Vse navedeno izvemo
torej iz osnutka pogodbe,¹⁸ žal pa ni mogoče ve-
deti, ali sta pogodbeni strani še kaj spremenili ali
dodali v čistopisu. A če že, to nikakor ni bila kaka
večja sprememba, saj ima kupna pogodba, ki jo
poznamo iz registrov, enak datum 27. september
1672,¹⁹ in tega, kot smo videli, navaja tudi Valva-
sor v *Slavi*.

Glede na to, da ni ohranjen v pogodbi več-
krat omenjeni urbar prodane posesti, je za vpo-
gled v posestno stanje in njegovo vrednost tem
večjega pomena zapis na samostojnem listu,
ki se je ohranil kot priloga osnutka pogod-
be. Napisal in podpisal ga je prodajalec Franc
Albreht baron Kheysell osebno, nastal pa je
nedolgo pred osnutkom kupo-prodajne pogod-
be.²⁰ Zapis vsebuje namreč prodajalčevo »konč-
no odločitev« (*mein endtliche resolution*) in je bil
poslan Valvasorju na Slatno, kjer sta mladopo-
ročenca tedaj prebivala (*A Monfieur Monfieur le
baron Voliui for a Slatena*). Najpomembnejši del
dokumenta je specifikacija vrednosti sestavnih
delov predmeta kupo-prodaje. Po popravkih po-
sameznih postavk in skupne vsote vse kaže, da
je končna številka znašala 20.600 goldinarjev,²¹



Prva stran koncepta kupo-prodajne pogodbe za Bogenšperk,
Lihtenberg in Črni potok z dne 27. septembra 1672
(ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672)

¹⁸ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672.

¹⁹ Regest kupne pogodbe je naveden tako v zapuščinskem inventarju Franca Albrehta barona Kheyslla iz leta 1674 kot tudi njegove vdove Katarine Sidonije enajst let pozneje (ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/I, 28. 5. 1674, pag. 8-9/Nr. 1; prav tam, lit. K-42/II, 14. 2. 1685, pag. 40/Nr. 1).

²⁰ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, s. d., ad 27. 9. 1672.

²¹ Vse kaže, da je v končni vsoti šestica nad dvojko, torej 20.200 popravljeno na 20.600, kolikor znaša tudi seštevek posameznih postavk. Reisp (*Kranjski polihistor*, str. 92-93) je drugo postavko, vrednost desetine, prebral kot 2.200 gld, popravljeno s prvotnih 2.600, končno vsoto pa

to je zelo blizu temu, kar da seštevek goldinarjev in dukatov v osnutku pogodbe.²²

Kheysllova predprodajna ponudba

Grad Bogenšperk, pristava, gozdovi, njive in senožeti	4.000 goldinarjev (gld)
Od 30 celih in ene polovične hube [desetina] ²³	2.600 gld, popravljeno s prvotnih 2.000)
34 celih hub za obdelovanje polja (<i>zur Bestreitung des Paufelts</i>) in ena, ki je bila pritegnjena k domačim senožetom [= k dominikalni posesti]	7.000 gld
Potem dodatek (<i>die Aufgab</i>) 20 gld na hubo	500 gld
Črni potok skupaj z eno hubo	2.200 gld
22 rovtarjev po 10 gld	2.200 gld
Odvetščina	500 gld
Prihodki od vina	700 gld
Dva mlina, vsak po 200 gld	400 gld
Ribolovne vode in ribniki in en travnik ter gozd Dobovc	500 gld (popravljeno s prvotnih 400)
Vsota	20.600 gld (popravljeno s prvotnih 20.200)
Likof (<i>Leikhoff</i>) žene 100 državnih tolarjev	

Kheysell in Valvasor sta se predtem pogovarjala o nekaj nižji kupnini, 20.000 goldinarjih. V zvezi s tem govori zapis barona Kheyslla o njunem nedavnem računu (*Jungsten in vnserer Ratung*). Prodajalec Kheysell je na koncu pripomnil, da je šlo tedaj za 30 hub, zdaj pa za šest več. Toliko, 36 hub, jih tudi dejansko izkazuje njegova ponudba. Zapis še pove, kolikšno posest si je Kheysell pridržal: 11 celih hub in desetino od 20 hub. To je torej tisto imenje, do katerega je imel Valvasor po določilu kupo-prodajne pogodbe predkupno pravico. Ni povsem jasno, kako je nastala razlika v številu kupljenih hub. Kupo-prodajna govori pri kontribuciji o 28 hubah, Kheysllova ponudba pa o 36, a sta bili dve del dominikalne posesti Bogenšperka in Črnega potoka in torej izvzeti iz obdavčitve. Očitno je bilo 28 hub napovedanih v imenjski knjigi, dejanskih hub pa 36. Kot bomo videli, je tudi bogenšperško-lihtenberška posest uradno obsegala samo 15 podložniških hub, a jih je v resnici štela 18 in 3/4 oziroma 19.

kot 20.600, popravljeno na 20.200. Vendar prvotna vsota pri desetini ni bila 2.600 gld in nato spremenjena v 2.200, temveč 2.000, popravljena na 2.600. Spremenjena je tudi vsota pri zadnji postavki, in sicer na 500 goldinarjev s prvotnih 400.

²² 20.600 goldinarjev bi ustrezalo navedbam v osnutku pogodbe: 20.000 goldinarjev in 200 zlatih dukatov, če upoštevamo, da je znašal dukat v tem času okoli 3 goldinarje. Po M. Štuhcu je skoraj vedno veljal 16 liber, tj. 3 goldinarje in 33 krajcarjev (Štuhcu: *Rdeča postelja*, str. 58–59), po D. Kosu pa je bila njegova vrednost 2 goldinarja in 40 krajcarjev (Kos: *Urbarji*, str. 167). Likof sto državnih tolarjev je obakrat naveden posebej. Po F. Kosu je nemški ali državni tolar znašal sredi 17. stoletja goldinar in pol, okoli leta 1702 pa goldinar, 46 krajcarjev in pol (Kos: *Izbrano delo*, str. 298). Cesar Leopold je leta 1676 določil vrednost tolarja na goldinar in 36 krajcarjev in leta 1690 na goldinar in 45 krajcarjev (Valenčič: *Žitna trgovina*, str. 103).

²³ Da gre za desetino v Temenici, je vidno iz poznejših virov. Kot žitna desetina od 30 hub v Temenici je prvič omenjena v Valvasorjevem urbarju, nastalem okoli leta 1680 (ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 21). V Valvasorjevem zapuščinskem inventarju je naveden regist njene prodaje stiškemu samostanu 28. maja 1691, enaka sta število hub in lokacija (ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 13–14/Nr. 39). Ustrezna je tudi vrednost te postavke. Po viru druge roke iz srede 18. stoletja naj bi Valvasor desetino leta 1691 prodal za 2.250 goldinarjev in 30 državnih tolarjev (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 12, s. d.; prim. Radics: *Johann Weikhard*, str. 87).

O dogajanju neposredno po prodaji in Valvasorjevem prevzemu posesti se lahko poučimo iz regestov v Kheysllovem zapuščinskem inventarju, nastalem le slabi dve leti pozneje (1674).²⁴ Poleg kupne pogodbe z datumom 27. september 1672²⁵ je pokojnik hranil še nekaj zelo povednih dokumentov za osvetlitev okoliščin kupo-prodaje. Tako sta manj pomembna popis imenja, ki si ga je prodajalec pridržal, datiran 30. septembra, ter seznam spisov, ki jih je 11. oktobra proti potrdilu izročil zakoncema Valvasor.²⁶ Ključno dejanje se je zgodilo 12. oktobra, ko je nastalo kar pet dokumentov. Franc Albreht baron Kheysell je tega dne (na račun kupnine za prodano posest) prejel dve zadolžnici, obe iz rok Graffenwegerjev, tj. družine Valvasorjeve žene Ane Rozine, in obe izstavljeni njenemu dedu Juriju pl. Scharffenegku. Prvo, za 4.000 goldinarjev, mu je izdal Eberhard Leopold Ursini grof Blagaj leta 1655 in jo je Ana Rozina cedirala Kheysllu kot Scharffenegkova dedinja.²⁷ Drugo zadolžnico z nominalno vrednostjo 2.300 goldinarjev je Scharffenegku leta 1665 izročil Volf Vincenc baron Wazenberg, zdaj pa jo je Kheysllu prepustila Scharffenegkova hči, mati Ane Rozine, in sicer skupaj s cesijo (*Affer Cession*) svojih sinov, »gospodov Graffenwegerjev«.²⁸ Hkrati z izročitvijo zadolžnic sta zakonca Valvasor izdala Kheysllu obligacijo za 500 goldinarjev obresti, ki so se nanašale na (zadolžnico) barona Wazenberg, in s prodajalcem za vse navedeno naredila obračun (*Abraitung*).²⁹ Po obračunu sta ostala za kupnino dolžna še celih 14.025 goldinarjev, 32 krajcarjev in pol; za toliko sta prodajalcu izdala zadolžnico.³⁰

Na tej točki je razlika med določilom v kupo-prodajni pogodbi in realnostjo več kot očitna. Valvasorja sta se v pogodbi zavezala plačati 9.000 goldinarjev, in sicer s tremi zadolžnicami, eno Blagajevo in dvema Wazenbergovima, dva tedna pozneje pa sta lahko prodajalcu, baronu Kheysllu, izročila le dve zadolžnici v vrednosti 6.300 goldinarjev. Na tretjo, Wazenbergovo, ki je na lepem umanjala, so se očitno nanašale obresti 500 goldinarjev. Kheysell je moral potrpeti še slabo leto, do 17. septembra 1673, da se je Valvasorjev dolg z dobrih 14.025 goldinarjev zmanjšal na slabih 10.242. Regest zadolžnice v njegovem zapuščinskem inventarju sicer ne navaja datuma in načina poravnave dela dolga, ampak samo Kheysllovo potrdilo o plačilu, zmanjšano vsoto dolga in podatek o obrestih od omenjenega datuma dalje.³¹ Kako in s čim je zakoncema uspelo poravnati blizu 4.000 goldinarjev, viri ne povedo naravnost, vse pa kaže, da je del odtehtala zadolžnica vdove baronice Wazenberg za 1.928 goldinarjev, izdana leta 1665 Juriju Scharffengku, dedu Ane Rozine Valvasor.³² V njej lahko prepoznamo drugo od obeh Wazenbergovih zadolžnic, o katerih je govoril osnutek kupo-prodajne pogodbe. Pomenljivo je tudi, da sta Kheysell in Volf Engelbert baron Wazenberg prav 17. septembra 1673, tj. na dan, ko se je občutno zmanjšal Valvasorjev dolg Kheysllu, sklenila dolžniško, zastavno in zakupno pogodbo za Wazenbergov dolg 1.720 goldinarjev.³³ Del izplačanega polihistorjevega dolga je nemara izviral iz posojila 1.000 goldinarjev deželne veljave, ki ga je Ana Rozina Valvasor še predtem, 6. decembra 1672, dobila od Janeza Herbarda Posarela.³⁴

²⁴ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/I, 28. 5. 1674.

²⁵ Prav tam, pag. 8-9/Nr. 1.

²⁶ Prav tam, pag. 9/ Nr. 2 in 3.

²⁷ Prav tam, pag. 9-10/Nr. 4 in 5.

²⁸ Prav tam, pag. 10-11/Nr. 6 in 7.

²⁹ Prav tam, pag. 11/Nr. 8 in 9.

³⁰ Prav tam, pag. 11-12/Nr. 10.

³¹ Prav tam, pag. 12/Nr. 10.

³² Prav tam, pag. 14/Nr. 13.

³³ Prav tam, pag. 13/Nr. 12.

³⁴ O posojilu govorita dva vira: prvi je regest zadolžnice v Posarelovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, šk. 82, fasc. XXXV, lit. P-55, 18. 1. 1685, pag. 46/Nr. 24), drugi pa regest iste, že poravnane zadolžnice v zapuščinskem inventarju Janeza Vajkarda Valvasorja (ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 12-13/Nr. 31).

Nikakor ne gre prezreti, da 12. oktober 1672 ni bil le dan obračuna med zakoncema Valvasor in baronom Kheyslom, ampak tudi dan, ko so opravili »dedovanjski obračun« v družini Graffenweger. Kot je vidno iz regestov listin v zapuščinskem inventarju Valvasorjeve tašče, Ane Marije Graffenweger, se je vdova gospa tega dne poravnala s svojimi sinovi v zvezi z dediščino. Ob tej priložnosti so nastali trije dokumenti – pogodba in dve zadolžnici, potem ko so mati in sinovi že malo prej, 27. avgusta, podpisali pogodbo o dediščini po njenem očetu Juriju pl. Scharfengkhu.³⁵ Na dlani je, da je bila hči Ana Rozina Valvasor izplačana s kupnino, ki je šla za kupljeno Kheysllovo posest. Regesta v zapuščinskem inventarju njenega brata Jurija Andreja povesta, da je Ana Rozina sklenila z brati pogodbo o svoji dediščini neimenovanega dne, ko še ni bila poročena (*wegen ihrer Abfertigung*), 17. oktobra 1672, pet dni po »velikem obračunu«, pa je podpisala odpovedno pismo za prejeto dediščino po obeh starših.³⁶

Naslednjega dne, 18. oktobra, je datirana delitev (*außkhonfft vnnd abtheilung*) med vdovo Ano Marijo Graffenweger in njenimi petimi sinovi, ki neposredno potrjuje, da je hči oziroma sestra, Valvasorjeva soproga Ana Rozina, prejela eno zadolžnico grofa Blagaja in dve Wazevi zadolžnici. Isti vir hkrati razkrije datum poravnave – 5. julij 1672, tj. na dan nastanka poročne pogodbe, omenja izdajo odpovednega pisma in pove, da je bila Ana Rozina s tem izplačana.³⁷ Na drugem mestu najdemo še potrditev, da je bila Blagajeva zadolžnica res tista za 4.000 goldinarjev iz leta 1655.³⁸

Regesti listin v Kheysllovem inventarju in delitev med Graffenwegerji so torej jasno izpričali, da je največji del kupnine za Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok poravnala družina Valvasorjeve žene Ane Rozine. Potrjeno so prispevali tri zadolžnice z vrednostjo 8.228 goldinarjev, torej le malo manj kot 9.000 goldinarjev, kolikor sta bila zakonca po pogodbi dolžna plačati s tremi zadolžnicami. Janez Vajkard Valvasor je primaknil zelo malo, kot vse kaže, bolj ali manj le obljubo oziroma pričakovanje, da bo z modrim gospodarjenjem na kupljeni posesti prislužil dovolj za izplačilo preostale kupnine, ki je znašala več kot polovico. Razumljivo je torej, zakaj sta kupno pogodbo sklenila oba z ženo in zakaj so posest v imenjski knjigi vpisali na oba zakonca. O načinu prepisa sta Valvasorja s Kheyslom sklenila poravnavo, ki je bila datirana 6. februarja 1673, dobre štiri mesece po njunem dejanskem prevzemu lastništva. V regestu poravnave je še pomenljiv podatek, da so sklepali tudi o tem, kaj od posesti naj bi bilo vrnjeno (*waß dabey von der Gült zurükh gegeben werden*).³⁹ Mogoče je, da sta Janez Vajkard in Ana Rozina že tedaj uvidela, v kako nič zavidanja vrednem položaju sta se znašla, zato sta bila prodajalcu pripravljena del posesti vrniti. To se sicer ni zgodilo, saj jima je bila nato v imenjski knjigi prepisana v celoti in z natanko tolikšno imenjsko rento, kot je določala kupo-prodajna pogodba (64 goldinarjev). Vpis v imenjski knjigi, ki, kot smo videli, nima letnice, je najverjetneje nastal kmalu po sklenitvi poravnave.⁴⁰

V zvezi z Valvasorjevim nakupom posesti treh dvorcev pri Litiji se poraja več vprašanj, povezanih z ozadjem samega dejanja. Tega lahko viri, ki so na voljo, razumljivo, osvetlujejo le deloma in posredno. Kot ključna se zastavljajo vprašanja, kdo je bil **prodajalec baron Kheysell**, zakaj se je sploh odločil za prodajo in čemú se je Valvasor odločil za nakup, ki je presegal njegove in ženine gmotne zmožnosti.

Pozornost pritegne spoznanje, da je Franca Albrehta barona Kheyslla

³⁵ ARS, AS 309, šk. 33, fasc. XVI, lit. G–34, 24. 5. 1679, pag. 5–7/Nr. 1–4. – Pogodbeniki so bili bratje Jurij Andrej, Franc Baltazar in Janez Jožef Graffenweger.

³⁶ Prav tam, šk. 34, fasc. XVII, lit. G–63, s. d. (1694), pag. 96–98/Nr. 39–40.

³⁷ ARS, AS 1073, I/100r, fol. 1v–2.

³⁸ Prav tam, fol. 61v–62.

³⁹ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 13/Nr. 11.

⁴⁰ ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 103.

(* ok. 1634, † 1674) vezalo z Valvasorjevem neke vrste svaštvo. Najpozneje leta 1662 se je namreč poročil s polihistorjevo mrzlo nečakinjo Katarino Sidonijo Schwab pl. Lichtenberg (ok. 1640, † 1684), ki je bila sicer Valvasorjeve starosti, hči njegove zgodaj umrle sestrične Poliksene Valvasor (* ok. 1612, † 1647).⁴¹ Kheysell se je najverjetneje rodil že na Bogenšperku ali na sosednjem Lihtenberku.⁴² Njegov oče Jurij, plemeniteni ljubljanski meščan in trgovec, poročen s plemkinjo Regino Elizabeto Schwab pl. Lichtenberg,⁴³ je namreč oba gradova kupil v prvi polovici tridesetih let 17. stoletja. Po nakupu Lihtenberga (1630)⁴⁴ in Bogenšperka (1634)⁴⁵ je v štiridesetih ali petdesetih letih pridobil še bližnji Črni potok.⁴⁶ Po kranjski imenjski knjigi je imel največjo posest Lihtenberk (dobrih 36 funtov oz. goldinarjev imenjske rente), srednjeveški grad, ki ga je novi lastnik kmalu porušil. Tako se je pod Kheysllom upravljanje lihtenberške posesti preneslo na mlajši Bogenšperk.⁴⁷ Posest tega je bila ob nakupu zelo majhna (7

⁴¹ Golec: Valvasorjev izvor, str. 45, 49.

⁴² V krstnih maticah župnije Šmartno pri Litiji, v katerih je sicer od leta 1636 do 1651 vrzel, ne najdemo ne njegovega krsta ne krstov njegovih sorojencev (prim. NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, Ind R 1614–1688). Ugotovitev ne preseneča, saj so v 17. stoletju v tej župniji vpisovali v krstne matične knjige le redke plemiške otroke (Golec: Plemstvo v cerkvenih, str. 88–91).

⁴³ O Kheysllih glej Witting: Beiträge zur Genealogie (1895), str. 173–174; ARS, AS 1075, šk. 4, št. 125, Khaysel. – Starša Jurija Kheyslla sta sklenila poročno pogodbo 12. oktobra 1630 (ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 38/Nr. 98).

⁴⁴ M. Smole (*Graščine*, str. 259) je na podlagi regesta v zapuščinskem inventarju Franca Albrehta barona Kheyslla napačno sklepala, da je imel grad do leta 1629 Janez Danijel pl. Wernegk, ki naj bi ga tedaj prodal Francu Krištofu pl. Schwabu (Lichtenbergu), ta pa naslednje leto Juriju baronu (dejansko le pl.) Kheysllu. V resnici Franc Krištof ni bil samo prehodni lastnik, ampak dedič očetovega gradu. V registih obeh kupo-prodajnih dogovorov je naveden na prvem mestu, torej kot prodajalec (ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 25. 8. 1674, pag. 41–42/Nr. 112). Prve prodaje namreč ni bilo, ampak le druga. Tako so Lihtenberk z imenjsko rento dobrih 36 goldinarjev leta 1635 v imenjski knjigi prepisali na Kheyslla (ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 100). Smoletova, ki ni uporabljala imenjske knjige, ni vedela za prejšnjega lastnika Franca Krištofa Schwaba pl. Lichtenberga st. († 1607), zato jo je regist o dvojni kupoprodaji v letih 1629 in 1630 tem laže zavedel. Prim. še Golec: Mladi Valvasor, (1. del), str. 46; prim. tudi Otorepec: Iz zgodovine gradu, str. 13. – Valvasor sicer pravi, da so gospodje Schwabi dobili grad s poroko (ne torej s prodajo) – tega časovno ne opredeljuje – in da je pred približno 50 leti (torej okoli 1639) z nakupom prešel na Jurija Kheyslla, ta pa ga je podrl (Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 338).

⁴⁵ O Kheysllovem nakupu Bogenšperka poroča Valvasor pri opisu gradu v XI. knjigi *Slave*; predtem so imeli grad gospodje Wagni, po katerih se je imenoval, kratek čas pa ljubljanski avguštinci, Horacij Carminelli in Krištof Gottscheer, ki je tu prebival le malo časa in je Bogenšperk 21. marca 1634 prodal Juriju Kheysllu (Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 622). Resničnost zadnje Valvasorjeve trditve potrjujeta dva vira: regist urbarja za posest Bogenšperka in pripadajoča imenja, ki ga je Gottscheer izdelal za Kheyslla 28. marca 1634 (ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 42/Nr. 113), in imenjska knjiga, v kateri so bogenšperško posest isto leto prepisali z Gottscheerja na Kheyslla (ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 127). Prim. tudi Otorepec: Iz zgodovine gradu, str. 13.

⁴⁶ Čas in način pridobitve Črnega potoka nista povsem jasna. Med posestnimi pridobitvami Jurija Kheyslla v imenjski knjigi omenja Črni potok le ena: leta 1642 je Jurij kupil hubo v Črnem potoku (*zu Schwarzenbach*) od Jurija in Hanžeta Koleša (ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 127). Po sekundarnem viru je bil (Janez) Jurij Kheysell lastnik Črnega potoka od leta 1640 (Witting: Beiträge zur Genealogie (1895), str. 173). Valvasor pri opisu gradu v *Slavi* pravi, da ga je Kheysell pridobil šele pred približno tridesetimi leti (okoli 1659), potem ko je leta 1614 postal njegov lastnik Martin Bertold Schwab (Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 517). Ta je imel po imenjski knjigi zelo majhno imenjsko rento, od leta 1626 le še 51 krajcarjev in pol, leta 1661 pa so jo v celoti prenesli na Franca Albrehta Kheyslla (ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 96v).

⁴⁷ Valvasor je napačno mislil, da je Jurij Kheysell kupil Bogenšperk malo pred Lihtenberkom. Takoj po sklenitvi kupčije za Lihtenberk – »pred približno petdesetimi leti« (okoli 1639) – naj bi novi lastnik ukazal kmetom grad povsem uničiti. Razlog za to so po Valvasorju mnogi videli v Kheysllovi bojazni, da bi kak Schwabov sorodnik dobil prednost pred njim glede nakupa. Verjetneje pa se mu je zdelo, da je dal novi gospodar Lihtenberk podreti, ker sta gradova stala zelo blizu, to pa bi vodilo do nenehnih sporov, če bi bila v različnih rokah. Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 338–339.

goldinarjev imenjske rente), podložniška posest Črnega potoka pa sploh neznan (le nekaj več kot en goldinar rente). Imenjska knjiga razkriva še več drugih posestnih pridobitev Jurija Kheyslla, ne pa tudi, kaj od tega so pripojili kateremu od obeh gosposčinskih sedežev, Bogenšperku in Črnemu potoku. Nazadnje, leta 1650, je bila celotna posest Jurija Kheyslla »težka« blizu 106 goldinarjev imenjske rente.⁴⁸ Ob delitvi med sinova leta 1661 je večji delež pripadel Janezu Ferdinandu (slabih 61 goldinarjev) in manjši Francu Albrehtu (nekaj manj kot 45 goldinarjev).⁴⁹ Viri prve roke, ki so na voljo, ne povedo, kakšna je bila delitev v naravi. Zaupati moramo Valvasorjevim navedbam v *Slavi*, po katerih je Franc Albreht dobil Črni potok, njegov brat pa Bogenšperk z že porušnim Lihtenberkom. Šele ko je Janez Ferdinand umrl, je Franc Albreht po njem podedoval druga dva dvorca.⁵⁰ Kdaj natanko se je to zgodilo, ne vemo.⁵¹ V imenjski knjigi je prenos imenja pokojnega Janeza Ferdinanda k imenju Franca Albrehta naveden z letnico 1672, vpisali pa so ga sočasno s prepisom glavnine Kheyslllove imenjske rente na zakonca Valvasor. Imenjska renta Franca Albrehta se je s tem povečala skoraj za dvakrat, z dobrih 32 goldinarjev na nekaj več kot 93.⁵²

Prejkone je Janez Ferdinand preminil nekaj let prej, še preden so trije Kheyslli – poleg Franca Albrehta njegov drugi brat in bratranec – leta 1668 postali baroni.⁵³ Glede na to, da je bil Bogenšperk večji in uglednejši od sosednjega Črnega potoka, bi pričakovali, da se je novi gospodar Franc Albreht z družino tja preselil. Tako lahko upravičeno sodimo na podlagi podatka, da je na Bogenšperku datiral osnutek kupo-prodajne pogodbe z zakoncema Valvasor.⁵⁴ Njegova družina je do prodaje jeseni leta 1672 v vsakem primeru prebivala v enem od obeh dvorcev ali kar v obeh. O tem pričajo vpis krsta enega od Kheysllovih otrok (1666) ter zlasti pogosta botrstva članov družine, vpisana v krstnih matičnih knjigah župnije Šmartno pri Litiji. Nenadno prenehanje botrstev leta 1672⁵⁵ in

⁴⁸ ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 127.

⁴⁹ Prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 175, 175v.

⁵⁰ Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 339, 517, 622.

⁵¹ Zapuščinska inventarja Franca Albrehta Kheyslla in žene Katarine Sidonije nista tu v nobeno pomoč (ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 8–9/Nr. 1; prav tam, lit. K–42/II, 14. 2. 1685). Tudi v matičnih knjigah župnije Šmartno imena Janeza Ferdinanda Kheyslla ne najdemo, razen če se kot krstni boter leta 1662 ne skriva pod imenom Ferdinand Albreht; ta je bil verjetneje Franc Albreht (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1651–1665, s. p., 5. 12. 1662, 11. 12. 1662; R 1665–1674, s. p., 26. 4. 1666, 19. 12. 1669). Prav tako ne poznamo njegove oporoke in inventarja njegove zapuščine (prim. ARS, AS 308, popisi; AS 309, popis). Janeza Ferdinanda tudi ni v osebni kartoteki dela fonda Deželni stanovi za Kranjsko z naslovom Deželne zadeve (ARS, AS 2).

⁵² ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 175, 175v.

⁵³ Frank: *Standserhebungen. 3. Band*, str. 68. – V barone so bili 23. januarja 1668 povzdignjeni Janez Danijel, Jurij Erenrajh in Franc Albreht Kheysell, navedeni v regestu baronske diplome kot bratje. Pomenljivo je, da med novimi baroni ni bilo Janeza Ferdinanda, kot tudi, da v baronskem naslovu pogrešamo Bogenšperk in Lihtenberk. Naslov vsebuje samo imena dvorcev Škrljevo, Črni potok in Raka: »*Freiherr von Greylach und Schwarzenbach, Herr auf Arch*«. O sorodstvenih razmerjih med Kheyslli gl. Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1895), str. 173–174; AS 1075, šk. 4, št. 125, Khaysel.

⁵⁴ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672.

⁵⁵ 26. aprila 1666 je v šmarnski krstni matici brez navedbe kraja rojstva vpisan krst njune hčerke Marije Sofije, sicer pa je Franc Albreht leta 1662 dvakrat izpričan kot krstni boter z napačnim osebnim imenom Ferdinand Albreht (kolikor ni bil mišljen njegov brat Janez Ferdinand) in leta 1669 pravilno kot Franc Albreht (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1651–1665, s. p., 5. 12. 1662, 11. 12. 1662; R 1665–1674, s. p., 26. 4. 1666, 19. 12. 1669). Ne prese-neča, da v šmarnskih krstnih maticah nista dokumentirana krsta Kheysllovega edinega sina, ki je nadaljeval očetov rod, Jurija Krištofa (* ok. 1661 † 1705), in hčerke Marije Regine, poročene baronice Apfaltrer (* ok. 1660, † 1720), saj otrok, krščenih na gradovih, tedaj zelo pogosto niso vpisovali v matične knjige (Golec: *Plemstvo v cerkvenih*, str. 88–98). Da sta se Kheysllova otroka rodila v Črnem potoku ali na Bogenšperku, lahko upravičeno sklepamo »per negationem«, ker njunih krstov ni v ljubljanski krstni matici (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1653–1664); v mestu krščene otroke so namreč v matice vpisovali zelo dosledno.

nato krst najmlajšega otroka v Ljubljani v začetku leta 1674⁵⁶ pa sta zgovorna dokaza, da so se Kheyslli po prodaji preselili v deželno prestolnico, kjer je imel Franc Albreht na Mestnem trgu podedovano hišo⁵⁷ in kjer je že 2. maja 1674 umrl, star šele 40 let.⁵⁸

Vprašanje, zakaj se je baron Kheysell odločil prodati skoraj vso posest z obema dvorcema, se izmika jasnemu odgovoru. Njegova imenjska renta se je zadnja leta z odprodajami sicer precej zmanjšala,⁵⁹ vendar iz imenjske knjige in registrov listin v njegovem zapuščinskem inventarju (1674) ni razbrati, da bi bil zelo zadolžen in zato primoran v tako veliko prodajo.⁶⁰ Zadolžnice, ki jih je za kupnino prejel od zakoncev Valvasor in od Graffenwegerjev, je namreč ob smrti še vedno hranil nedotaknjene.⁶¹ Prav tako jih najdemo v zapuščinskem inventarju njegove vdove Katarine Sidonije enajst let pozneje (1685).⁶² Z njimi torej Kheyslloma ni bilo treba poravnati dolgov, ampak sta iz naslova zadolžnic prejemale obresti. Še več, leta 1673 je Franc Albreht pridobil nekaj nove posesti, deloma kupljene in deloma zastavljene.⁶³ Ne vemo, ali je v zameno za prodana Bogenšperk in Črni potok nameraval kupiti kak drug grad oziroma dvorec, a ga je prehitela smrt. Kakor koli, iz nekega razloga je skoraj vso posest z obema dvorcema vred prodal zakoncema Valvasor. Toda kaj ga je sililo v prodajo obeh dvorcev? Ker nič ne kaže na gmotne težave ali pa te vsaj niso bile tolikšne, da bi moral izgubiti tako Bogenšperk kot Črni potok, bi se zlahka zadovoljil le s prodajo enega dvorca, drugega pa bi obdržal, saj je v bližini še imel podložniško posest. A Kheysell si je pridržal samo manjše imenje iz neprodanega ostanka

Jurij Krištof in Marija Regina sta začela v Šmartnem botrovati kot še zelo mlada leta 1669. Zgovorno je dejstvo, da ju kot botra ne srečujemo med januarjem 1672 in avgustom 1677, odtlej pa zopet (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1665–1674, s. p., 14. 12. 1669, 26. 11. 1670, 19. 12. 1671, 6. 1. 1672; prav tam, R 1674–1688, 20. 8. 1677, 31. 12. 1677, 24. 2. 1680, 29. 12. 1680, 2. 1. 1681 itd.). 2. junija 1677 je namreč njuna ovdovela mati vzela od zakoncev Valvasor v zastavo Črni potok (gl. op. 91) in se v njem naselila skupaj z družino. Kot krstna botra je spet izpričana od 20. septembra 1678, pri prvi pojavitvi izrecno navedena z domovanjem v Črnem potoku (*ex Sborzenpogk*) (prav tam, R 1674–1688, 20. 9. 1678, 11. 8. 1679, 2. 10. 1679, 11. 4. 1680).

⁵⁶ V Ljubljani je bil 3. januarja 1674 krščen zadnji otrok Gašper Julijan (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1669–1678, pag. 207).

⁵⁷ Poleg dela imenja posesti Bogenšperk in Črni potok, ki si ga je ob prodaji leta 1672 pridržal, je Franc Albreht ob smrti leta 1674 premogel od nepremičnin le hišo v Ljubljani na Mestnem trgu (ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/I, 28. 5. 1674, pag. 2). Podedoval jo je po očetu Juriju, ta pa jo je leta 1616 kupil od Frankovičevih dedičev (Suhadolnik – Anžič: *Mestni trg*, str. 111). Njena lega – med Stroblhofovo in Mosconovo, zdaj Bosievo hišo – kot jo navaja Kheysllor zapuščinski inventar (pag. 2), se namreč ujema z lego v registru kupne pogodbe – med Mosconovo in Drumličevo hišo – ki so jo leta 1616 sklenili z Jurijem Kheysllom dediči Andreja Frankoviča (pag. 22/Nr. 40). O tem, da Franc Albreht hiše pred letom 1672 ni veliko uporabljal, priča regist zakupne pogodbe, sklenjene za srednje (tj. prvo) in spodnje nadstropje (pritličje), ki ju je še leta 1669 oddal v najem (pag. 40/Nr. 108).

⁵⁸ Po ljubljanski mrliški matični knjigi je bilo Francu Albrehtu ob smrti 40 let (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 66, 2. 5. 1674). – Na dan svoje smrti je narekoval oporoko, ki je ni mogel več sam podpisati. Za glavne dediče je imenoval sinove Jurija Krištofa, Janeza Bernarda in Gašperja Julija, štirim hčerkam – Mariji Regini, Ani Rozini, Renati Korduli in Sofiji Katarini – pa namenil vsaki po 2.000 goldinarjev in poročno opravo (ARS, AS 308, II. serija, fasc. K 1–28, testament K-13, 2. 5. 1674).

⁵⁹ Od leta 1666, ko je imel blizu 50 goldinarjev imenjske rente, je ta zaradi odprodaje hub in desetine padla do leta 1669 na dobrih 32 goldinarjev (ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 175).

⁶⁰ ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 175; ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/I, 28. 5. 1674, pag. 8–43.

⁶¹ Gl. op. 27–28, 32.

⁶² ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, 14. 2. 1685, pag. 42/Nr. 6 in 7, 42–43/Nr. 8, 43/Nr. 9, 43–44, Nr. 10, 45/Nr. 12.

⁶³ Leta 1673 je pridobil pol ribiške hube na Bregu pri Litiji s pol goldinarja imenjske rente in isto leto zastavljeno posest gospostva Metlika 12 hub v župi Drašiči z imenjsko rento 12 goldinarjev; leta 1673 kupljeno hubo z imenjsko rento en goldinar so pripisali k njegovemu imenu šele leta 1684 (ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 175v, 511).

posesti Bogenšperka in Črnega potoka, sam pa se je z družino preselil v Ljubljano. Vloga zemljiškega gospoda mu nemara ni bila (več) pogodu ali je preprosto ni zmožel.

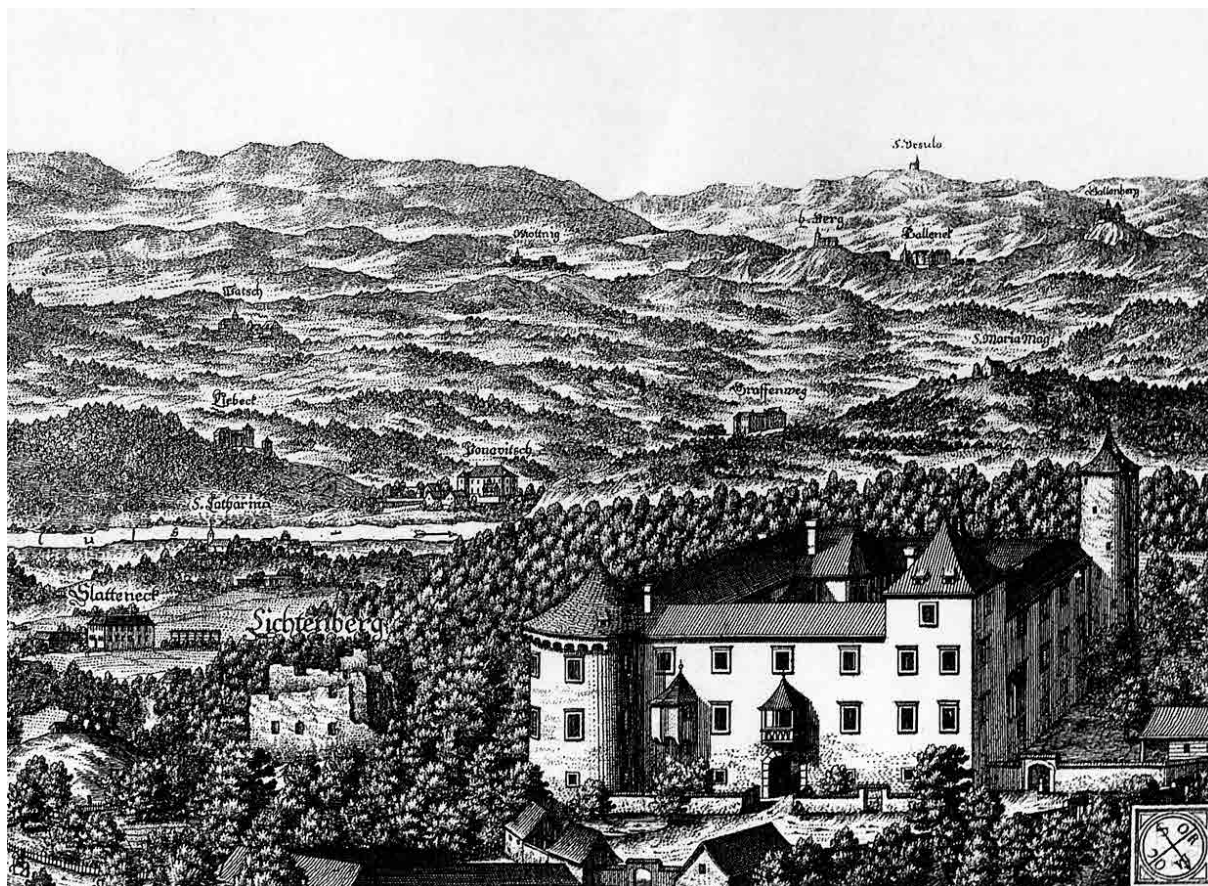
Tudi Valvasorjevi **motivi za nakup** tako velike posesti niso enoznačni. Morda ni kazal zanimanja za nakup vsega, kar je bil Kheysell pripravljen dati iz rok. Kot racionalen človek se je namreč moral zavedati, kakšno je tveganje, ker je ostajal dolžan kar polovico nemajhne kupnine. A ugodne prilike mu očitno ni kazalo izpustiti iz rok, tudi če je bila povezana s tveganjem. Ali pa je prav polihistor pritiskal na Kheyslla, naj mu proda čim več, vključno z obema dvorcema z dominikalno posestjo, ker je le tako lahko upal, da bo s prihodki od posesti finančno kos osebnim in družinskim potrebam. Na določeni točki so se interesi obeh mož ujeli in privedli do dogovora. Neodgovorjeno ostaja vprašanje, kolikšno vlogo so imele pri vsej stvari prej omenjene rodbinske povezave med Valvasorji in Kheyslli prek Kheyslllove žene Katarine Sidonije, polihistorjeve mrzle nečakinje.

Kaj je Valvasor leta 1672 pravzaprav kupil? Njegov rezidenčni grad Bogenšperk je, kot bomo videli, poleg lastne dominikalne in podložniške posesti vključeval tudi posest tedaj že dodobra porušenega starejšega gradu Lihtenberk, oddaljenega le streljaj. Značilen je položaj obeh gradov, podoben legi Starega Turjaka in Turjaka na Dolenjskem. Starejši *Lihtenberk* (*Lichtenberg*) so sezidali na dobro zavarovanem naravnem pomolu v zelo strmem pobočju. Lihtenberški, sprva višnjegorski ministeriali, se omenjajo od prve četrtine 13. stoletja do okoli leta 1500, ko naj bi grad s poroko prešel na Wagne, graditelje po njih imenovanega Bogenšperka (*Wagensperg*). Lihtenberk je nato še enkrat zamenjal lastnike, rodbino Schwab (pl. *Lichtenberg*), preden je leta 1630 s prodajo prešel na Kheyslle. Iz ne najbolj jasnih razlogov ga je dal Jurij pl. Kheysell porušiti. O nekdanjem skromnem, stolpasto zasnovanem gradu, pozidanem na dokaj strmi kopi pod Bogenšperkom, danes ni več sledu.⁶⁴ Začetki *Bogenšperka*, prvič izrecno omenjenega šele leta 1533, so zaviti v temo. Starejši avtorji, ki se sklicujejo na njegov srednjeveški izvor, za svoje trditve ne navajajo prepričljivih dokazov. Valvasor ga imenuje matična hiša gospodov Wagen in navaja kot imetnika dva člana rodbine v letih 1472 in 1477. Wagni so ga dejansko sezidali konec 15. ali v začetku 16. stoletja, najverjetneje po velikem potresu leta 1511 in potem ko so z ženitvijo že pridobili sosednji Lihtenberk. Izgubili so ga zaradi dolgov dobro stoletje pozneje, malo preden ga je leta 1634 kupil Jurij pl. Kheysell. Grad oziroma dvorec stoji na vrhu zložne vzpetine, na prevalu ob cesti, ki povezuje Litijo z dolino Temenice in osrednjo Dolenjsko. V 16. stoletju zasnovana grajska stavba je v Valvasorjevem času že imela podobo, kakršno je nato v temeljnih potezah ohranila do danes. Sestavljajo jo štirje dvonadstropni trakti, ki obdajajo pravokotno notranje dvorišče, na treh vogalih je okrepljena z različno oblikovanimi in neenako visokimi stolpi, sicer pa njena zunanjščina ne kaže kakšnih posebnosti.⁶⁵ Tretji Valvasorjev grad oziroma dvorec Črni potok (*Schwarzenbach*) je nastal zadnji in ga polihistor, kot bomo videli, dovršen del svojega lastništva niti ni imel v neposredni upravi. Od Bogenšperka je oddaljen dobre pol ure hoda navzdol, zgrajen pa je na gozdnem obronku v pobočju oblega hriba in ob potoku, po katerem je dobil ime. O Črnem potoku do polihistorjevega časa skoraj ne vemo drugega kot to, kar poroča Valvasor v skromnem opisu, v katerem kot prve znane gospodarje omenja gospode Strasserje (1578).⁶⁶ Tega leta je Črni potok potrjeno prešel na nove lastnike in je, kolikor

⁶⁴ Stopar: *Grajske stavbe. II. Dolenjska*, str. 82–83; Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 337–339; prim. Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 96.

⁶⁵ Stopar: *Grajske stavbe. II. Dolenjska*, str. 82–83; Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 619–622; Otorepec: *Iz zgodovine gradu*, str. 3–21; Smole: *Graščine*, str. 121; prim. Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 96.

⁶⁶ Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 517.



Valvasorjeva gradova Bogenšperk in Lihtenberg, v dolini Graffenweggerjeva Slatna, izsek iz panoramskega bakroreza v Slavi vojvodine Kranjske (1689)
(Valvasor: Die Ehre XI, med str. 620 in 621)



Črni potok po Topograiji Kranjske (1679)
(Valvasor: Topographia, št. 228)

je znano, tudi prvič omenjen, a je bil, kot izhaja iz darilne listine Strasserjeve vdove, predtem že nekaj časa zastavljen Krištofu Wagnu, pripadala pa sta mu le dva podložnika.⁶⁷ Prvotni skromni dvorec je zelo verjetno dodobra prezidal Krištof Wagen ml., kratek čas v začetku 17. stoletja lastnik, ki je stavbi pridružil dominikalno posest.⁶⁸ Valvasorjev bakrorez v *Topografiji* in *Slavi* prikazuje Črni potok kot dvonadstropno stavbo z izzidanim podstrešjem in za nadstropje višjim vhodnim stolpičem. Tipična zgodnjebaročna grajska stavba je v tej obliki le težko nastala že v 16. stoletju, njena današnja, s prezidavami spremenjena podoba pa v ničemer ne spominja na tisto iz Valvasorjevega časa.⁶⁹

Poleg bogenšperško-lihtenberškega in črnopotoškega imenja je Valvasorjevo kupljeno posest sestavljala še tretja komponenta, desetina od 30 hub v Temenici, dolini dolenske rečice z enakim imenom jugovzhodno od Bogenšperka. Kolikor daleč je desetini mogoče slediti, je bila najprej v rokah Jurija Wagna z Bogenšperka. Leta 1620 so jo v imenjski knjigi prepisali na dediče Franca Krištofa Schwaba (pl. Lichtenberga), potem ko jo je Schwab že za življenja pridobil s pravdo,⁷⁰ nato pa je v okviru lihtenberškega imenja prešla s prodajo na Jurija Kheyslla⁷¹ in končno leta 1672 kot del posesti Jurijevega sina Franca Albrehta na Valvasorja.⁷² Tako postane tudi razumljivo, zakaj jo je Janez Vajkard v svojem lastnoročno sestavljenem urbarju najprej (zmotno) štel k posesti Bogenšperka in Lihtenberka.⁷³

Osnutek kupo-prodajne pogodbe med Francem Albrehtom baronom Kheyslom in Valvasorjem iz leta 1672 ne specificira, koliko imenjske rente in hub je pripadalo Bogenšperku z Lihtenberkom, koliko pa Črnemu potoku in koliko rente je odpadlo na temeniško desetino. Zadnja v osnutku pogodbe niti ni izrecno imenovana, vendar jo posebej navaja Kheysllova predprodajna ponudba.⁷⁴ Kot bomo videli, je od skupno 64 funtov imenjske rente spadalo k Bogenšperku z Lihtenberkom 47 funtov, k Črnemu potoku 12 in desetini v Temenici 5, od 28 hub pa jih je bogenšperko-lihtenberško imenje vključevalo 15 in črnopotoško 13. Kdaj in kako so določili razmerja med njimi, za zdaj ni pojasnjeno. Temeniška desetina je bila s 5 funti imenjske rente napovedana še pred letom 1620.⁷⁵ Koliko funtov in koliko hub pripada Črnemu potoku, pa so očitno določili v času Kheysllovega ali celo že Valvasorjevega lastništva, in to tako, da so na črnopotoško imenje prenesli del bogenšperško-lihtenberške posesti. Iz imenjske knjige namreč ni vidno, da bi se Kheysllova imenjska renta kdaj z enim pripisom povečala za 12 funtov imenjske rente,⁷⁶ kolikor jo je Črni potok imel pozneje, pod Valvasorjem.

Če Valvasorjevih skupno 64 funtov (goldinarjev) imenjske rente primerjamo z rentami drugih zemljiških gospodov na Kranjskem,⁷⁷ se je polihi-

⁶⁷ ARS, AS 1063, št. 1673, 1578 XII. 24., s. 1.

⁶⁸ Valvasor natančno po virih navaja Krištofa Wagna kot lastnika med letoma 1606 in 1612 (Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 517). V tem času je Wagen okoli Črnega potoka ustvaril dominikalno posest, potem ko je morala biti ta dotlej zelo skromna. Leta 1610 je namreč prosil kranjske deželne stanove, naj mu v imenjski knjigi odpišejo pet funtov imenjske rente, ki se je nanašala na dve hubi v Črnem potoku in eno v Leskovici; ko je svoj dedni delež gradu Bogenšperk leta 1605 odstopil bratu Juriju, naj bi si istega leta »na zeleni trati«, torej iz nič, zgradil novo domovanje (*zu ainer notturrfftigen Wohnung vnnd Siz von gruenen Wasen aufpauen*) (ARS, AS 2, I. reg., šk. 459, fasc. 1/293, pag. 371–374, 2. 7. 1610).

⁶⁹ Stopar: *Grajske stavbe. II. Dolenska*, str. 35–41; Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 517–518; prim. Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 95.

⁷⁰ V kranjski imenjski knjigi je navedena kot žitna desetina oziroma samo kot desetina, obakrat pri Temenici in z imenjsko rento 5 funtov (ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 50, 96).

⁷¹ Gl. op. 44.

⁷² Gl. op. 15.

⁷³ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 21.

⁷⁴ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, s. d., 27. 9. 1672, ad 27. 9. 1672.

⁷⁵ Gl. op. 70.

⁷⁶ ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 127

⁷⁷ Prim. prav tam, št. 6 (1662–1756).

stor nominalno uvrščal že med srednje velike gospode. Vendar imenjska renta kot takšna ni zanesljivo merilo lastnikovega dejanskega premoženja. Prvič že zato, ker rente v svojih začetkih v prvi polovici 16. stoletja niso bile določene po enotnih merilih in so sčasoma postale nerealne.⁷⁸ Poleg tega je na imetnikovo gospodarsko moč vplivala še vrsta drugih dejavnikov, med katerimi je bil zelo pomemben ta, kako je gospodaril in koliko je znal iz svoje posesti iztržiti.

Obveznosti in dolgovi do prodaje Črnega potoka (1689)

Z nakupom Kheysllove posesti je na zakonca Valvasor padlo dvojno breme. Poleg davčne obveznosti do kranjskih deželnih stanov sta morala namreč Francu Albrehtu Kheysllu odplačevati obresti za še neporavnani del kupnine. Ta obveznost je bila precej večja od davčne, saj sta Valvasorja sprva dolgovala skoraj dve tretjini kupnine in od jeseni 1673 še vedno približno polovico.⁷⁹

Ker se niso ohranile davčne knjige urada stanovskega glavnega prejemnika, ne vemo iz prve roke, koliko davka so Valvasorju naračunali, in tudi ne, kako in kdaj ga je poravnava. Pri višini davka je treba uporabiti formulo, kot jo je na podlagi njegovih sestavnih delov dognal Rafael Ogrin.⁸⁰ Ob 64 funtih imenjske rente in 28 hubah, ki jih za Valvasorjevo posest navaja osnutek kupo-prodajne pogodbe iz leta 1672, dobimo vsoto 249 goldinarjev in 32 krajcarjev; to je malenkost manj od navedbe v isti pogodbi: 260 goldinarjev.⁸¹ Okoli leta 1680 je Valvasor v lastnoročno napisanem urbarju za glavnino posesti – Bogenšperk z Lihtenberkom in desetino v Temenici – navedel, da je ta napovedana z 52 funti imenjske rente in 15 hubami in da to znese 189 goldinarjev in 11 krajcarjev davka.⁸² Njegov podatek se popolnoma ujema z našim izračunom, narejenim na podlagi Ogrinove formule. Preostanek 12 funtov imenjske rente in 13 hub, kolikor je odpadlo na imenje Črnega potoka, pomeni 60 goldinarjev in 21 krajcarjev, to pa natančno zapolnjuje razliko do skupne vsote 249 goldinarjev in 32 krajcarjev. Temu je treba prišteti še kontribucijo od 28 hub, ki se je vsako leto spreminjala in bi po formuli za leto 1651 znašala 126 goldinarjev (od teh podložniki 84 goldinarjev in Valvasor 42), po drugi formuli za leto 1691 pa 133 goldinarjev (od teh podložniki 112 in Valvasor 21).⁸³ Skupna fiskalna obveznost Janeza Vajkarda Valvasorja do deželnih stanov se je torej vrtela okoli 380 goldinarjev na leto.

V vsakem primeru so jo presegle obresti na še neporavnani del kupnine za posest. Formulacija »v deželi običajne obresti«, ki jo je leta 1672 navajala kupo-prodajna pogodba, je namreč praviloma pomenila 6-odstotno obrestno mero.⁸⁴ Pri približno 10.000 goldinarjih dolga sta torej zakonca Valvasor morala plačevati na leto čednih 600 goldinarjev deželne, tj. dobrih 500 goldinarjev nemške veljave.⁸⁵ Samo ugibamo lahko, ali jima je prodajalec Kheysell pri od-

⁷⁸ Prim. Vilfan: *Pravna zgodovina*, str. 314–315.

⁷⁹ O zadolženosti gl. op. 30–31.

⁸⁰ Prim. Ogrin: *Nekaj o neposrednih*, str. 37–38. – Davek so sestavljale naslednje komponente: 1) dva goldinarja in pol na vsak funt imenjske rente, 2) doklada po 8 krajcarjev na vsak funt, 3) od vsake cele hube 1 goldinar, 4) nova doklada 30 krajcarjev na vsak funt in 5) 45 krajcarjev od vsake cele hube.

⁸¹ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672.

⁸² Prav tam, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 23.

⁸³ Prim. Ogrin: *Nekaj o neposrednih*, str. 37.

⁸⁴ Prim. zadolžnice iz tega obdobja v: ARS, AS 746, Spisi, fasc. 39, Gospostvo Klevevž, Spisi – dominicalia, Dolžna pisma, 30. 4. 1670, 10. 5. 1688, 19. 10. 1689, 17. 8. 1690, 16. 6. 1691, 1. 6. 1693.

⁸⁵ Ob formuli, da je treba v tem času pri preračunavanju iz kranjske veljave v nemško odšteti 15,625 % (Vilfan: *Temelji in razvoj*, str. 29), znaša 600 goldinarjev deželne veljave 506 goldi-

meri obresti morda kaj popustil. V nasprotnem so namreč davek, kontribucija in obresti nanesti blizu 900 goldinarjev nemške ali dobrih 1.000 goldinarjev deželne veljave, tj. več, kot je Valvasor leta 1693 odštél za hišo v Krškem (800 goldinarjev deželne veljave).⁸⁶

Kolikšen delež prihodkov od zemlje je šel samo za sprotne letne obveznosti do dežele in upnika Kheyslla, ostaja prav tako neznanka, a se gotovo ne motimo, da je na oba naslova skupaj odtekala glavčina. Največja ovira za računanje deleža so skupni prihodki od zemljiške posesti. O njih imamo le nepopolne in tudi precej nezanesljive podatke. Za Črni potok je na voljo komisijska cenitev iz leta 1684, ta pa, kot bomo videli, v odhodkovnem delu ne more biti realna. Drugačne narave je temeljni vir za glavčino Valvasorjeve posesti, urbar za Bogenšperk in Lihtenberk, nastal okoli leta 1680. Na podlagi urbarja poznamo samo podložniške dajatve in obveznosti, a še teh ne v celoti. Razumljivo je, da govori urbar o dominikalni posesti le na splošno.⁸⁷

Nekoliko bolje smo poučeni o polihistorjevih dolgovih, a daleč od tega, da bi imeli pred seboj celovito sliko. Ne le da lahko dolgove spremljamo skoraj samo po registrih zadolžnic v zapuščinskih inventarjih in da imamo zelo malo podatkov o zmanjševanju dolga za še neodplačano posest. Še večja težava se pojavi ob vprašanju, kako je Janez Vajkard obrnil posojila oziroma koliko je porabil za odplačilo kupnine in obresti, koliko pa za druge potrebe, ki niso bile majhne.

Z odplačevanjem glavčine in obresti na neplačano kupnino nikakor ni šlo tako gladko, kot je Valvasor bržčas pričakoval na začetku kot novopečeni zemljiški gospod.⁸⁸ O samem odplačevanju vemo malo, še najmanj iz njegovega zapuščinskega inventarja. V njem je navedena samo njegova in ženina neznanu kdaj poravnava zadolžnica za 300 goldinarjev deželne veljave, izdana dedičem Franca Albrehta Kheyslla 1. decembra 1676.⁸⁹ Upravičeno lahko sklepamo, da zakonca tistikrat nista zmogla (v celoti) plačati obresti in da so te na leto znašale najmanj tri stotake. Zgovoren je podatek, da se je njun skupni dolg do Kheysllov do srede naslednjega leta 1677 zmanjšal le neznatno. Potem ko sta septembra 1673 dolgovala še slabih 10.242 goldinarjev,⁹⁰ je ostanek kupnine (*Khauffschillings Rest*) zdaj, po slabih štirih letih, znašal komajda 412 goldinarjev manj – 9.829 goldinarjev in 28 krajcarjev, od teh 9.773 goldinarjev in 58 krajcarjev za kupnino, 55 goldinarjev in pol pa iz naslova Valvasorjeve pobotnice z dne 3. februarja 1674 za obresti na dolg grofa Wazenberga. Skoraj popoln zastoj v odplačevanju glavčine je nato privedel do začasne rešitve, ki je zadovoljila obe strani. Kot je vidno iz zapuščinskega inventarja Kheysllove vdove, je baronica Katarina Sidonija 2. junija 1677 kot nujna varuhinja svojih otrok sklenila poravnavo, po kateri sta ji zakonca Valvasor del posesti vrnila, in sicer v obliki zastavitve namesto plačevanja obresti (*Interim an Stat des Interesse Versezte Gült*). To zastavljeno imenje so inventurni komisarji popisali v njeni zapuščini slabih osem let pozneje, v začetku leta 1685.⁹¹ Med registri listin najdemo prej omenjeno poravnavo, ki sicer ni bila podpisana (*Vnuerfertigter Vergleich*), zato pa v celoti udejanjena. Ključna je navedba, da sta zakonca Valvasor Kheysllovi

narjev in 15 krajcarjev nemške. Formulo preračunavanja potrjuje navedba v komisijski cenitvi Črnega potoka iz leta 1684, po kateri je 154 goldinarjev in 21 krajcarjev nemške veljave ustrezalo 182 goldinarjem in 56 krajcarjem kranjske (ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 13).

⁸⁶ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 2. Prim. Golec: *Valvasorjeva hiša*, str. 23.

⁸⁷ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 1–23.

⁸⁸ Vprašanja zadolženosti se je dotaknil B. Otorepec (Iz zgodovine gradu, str. 14), B. Reisp pa je kot vir izpostavil zapuščinske inventarje članov rodbine Kheysell in iz njih povzel glavne ugotovitve (*Kranjski polihistor*, str. 94–95, 301, op. 7 in 8).

⁸⁹ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 6/Nr. 5.

⁹⁰ Gl. op. 31.

⁹¹ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, 14. 2. 1685, pag. 6–7.

»zaradi 9.773 goldinarjev in 58 krajcarjev« (dolga) zastavila dvorec Črni potok s pripadajočimi imenji in deloma tudi z imenji, ki so pripadala Bogenšperku in Lihtenberku (*in Versaz gegebenen Hoff oder Sÿz Schwarzenpach, mit dennem alhin, vnnd zum, theill nach Wagensperg vnd Lichtenberg gehörigen Gülden*).⁹² Podrobnosti ne poznamo in tako tudi ne vemo, ali je zastavna pogodba vsebovala kakšno časovno omejitev. Glede na prejšnjo navedbo, da je bila posest zastavljena za obresti, sta se Valvasorja otresla naraščanja dolga. Vendar pa sta z zastavitvijo Črnega potoka in imenj izgubila nemajhen del prihodkov od zemlje. O tem bomo še govorili v nadaljevanju.

Zastavitev posesti in z njo povezana razbremenitev dajeta zmoten občutek, da je polihistor s tem prišel na zeleno vejo in da je ostal njegov edini dolg mirujoča glavica, nekaj manj kot 10.000 goldinarjev, a bi jih sčasoma iztisnil iz preostale posesti in poplačal Kheysllove dediče. Ko ne bi imel drugih stroškov in bi vodil pametno gospodarsko politiko, bi se račun najbrž res izšel, toda nastale so dodatne ovire. Komajda je jeseni 1672 zagospodaril na kupljeni posesti, že je **začel najemati posojila**. Ne on osebno, temveč prek štirinajstletne žene Ane Rozine, a lahko dvomimo, koliko je bila mlada soproga o stvari zares poučena. Sedem njenih poravnanih zadolžnic, navedenih v Valvasorjevem zapuščinskem inventarju (1694), priča, da si je njegova prva žena med 6. decembrom 1672 in 25. januarjem 1680 izposodila skupno 5.123 goldinarjev in 20 krajcarjev deželne veljave.⁹³ Povedano z drugimi besedami: za približno četrtno vrednosti svoje in soproge zemljiške posesti, ki je bila za povrh poplačana le do polovice. Formulacija »sedem Posarelovih poravnanih zadolžnic« je zlahka privedla do identifikacije posojilodajalca, Janeza Herbarda Posarela (1635–1684), graščaka iz Volčjega potoka pri Kamniku. Ne gre prezreti, da je tega izobrazenega moža vezalo z Janezom Vajkardom kar dvojno sorodstvo, krvno in priženjeno. Bil je sin njegovega bratranca in poročen z Ano Elizabeto baronico Valvasor, svojo mrzlo sestrično oziroma polihistorjevo mrzlo nečakinjo.⁹⁴ Potrjeno je torej, da je polihistor denar pred smrtjo vrnil, ne vemo pa veliko o tem, kdaj in kako. Ko so v začetku leta 1685 popisali Posarelovo zapuščino, so med listine uvrstili štiri od sedmih znanih zadolžnic, očitno tiste, ki še niso bile poravnane in so skupaj odtehtale dobrih 2.223 goldinarjev. Pri treh namreč ni navedbe o poravnavi, za najmanjše posojilo, za dobrih 133 goldinarjev (1677), pa je Ana Rozina Valvasor zastavila kos zlatega nakita, ki je do popisa Posarelove zapuščine še ostal pri njem.⁹⁵

Ključ do spoznanja, zakaj je Posarel formalno posojal polihistorjevi mladi ženi in ne Janezu Vajkardu, se skriva v še enem registru v njegovem zapu-

⁹² Prav tam, pag. 45/Nr. 13. – Poleg poravnave so bili nepodpisan obračun, podpisan majhen urbar in priznanica (pag. 46/Nr. 13).

⁹³ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 12–13, Nr. 31–37. – Zadolžnice Ane Rozine Valvasor so si kronološko sledile takole: 1) 6. decembra 1672 za 1.000 goldinarjev, 2) 6. decembra 1673 za 800 goldinarjev, 3) 1. junija 1674 za 200 goldinarjev, 4) 18. decembra 1674 za 1.000 goldinarjev, 5) 30. maja 1677 za 133 goldinarjev in 20 krajcarjev, 6) 4. novembra 1677 za 1.590 goldinarjev in 7) 25. januarja 1680 za 400 goldinarjev, vse v deželni veljavi.

⁹⁴ Janez Herbard Posarel, ki je v Volčjem potoku nasledil svojega očeta Janeza Jurija (1604/5–1654), v ne ravno dolgem življenju ni posegal po tako opaznih javnih službah kakor oče, sin polihistorjeve zgodaj umrle tete Lukrecije Valvasor (ok. 1583–1604/5). Nekoliko je okrepil podedovano posest in bil sodeč po okoli sto knjižnih naslovih zelo različnih žanrov izobražen mož. Posarelove vezi z Valvasorjevo rodbino so se še okrepile, ko se je 5. avgusta 1668, star 33 let, v Ljubljani oženil z Ano Elizabeto baronico Valvasor (1644/45–1712), svojo mrzlo sestrično, hčerko tedaj že dolgo pokojnega Janeza Krstnika Valvasorja (ok. 1613/15–1650), graščaka v Zavrhu pri Svibnem. Umril je malo pred dopolnjenim petdesetim letom, 27. novembra 1684 v rodni Ljubljani. Golec: Valvasorjev izvor, str. 54–59.

⁹⁵ Izpričane so naslednje zadolžnice: 1) za 1.000 goldinarjev z datumom 6. december 1672, 2) za 133 goldinarjev in 20 krajcarjev z datumom 30. maj 1677, 3) za 1.590 goldinarjev z datumom 4. november 1677 in 4) za 400 goldinarjev z datumom 25. januar 1680, vse v deželni veljavi (ARS, AS 309, šk. 82, fasc. XXXV, lit. P-55, 18. 1. 1685, pag. 46–48/Nr. 24–27).

ščinskem inventarju in v oporoki Valvasorjeve tašče Ane Marije Graffenweger (1678), imenuje pa se **taščino sporno donacijsko pismo** za 5.000 goldinarjev. Kot razkriva omenjeni inventar, je Valvasor pismo uporabil kot hipoteko Posarelu. 3. oktobra 1680 je namreč podpisal potrdilo (*Recognition*) za donacijsko pismo, ki ga je 19. oktobra 1672 izdala njegova pokojna tašča (*von seiner frauen schwiger see: /.../ Donations brieff*). Pismo brez navedbe vrednosti je Janez Vajkard zastavil Posarelu kot hipoteko in ga nato, očitno leta 1680, vzel nazaj (*pro Hipoteca eingesetzten, Volgendts aber widerumb hinausgenombenen*); ob potrdilu je bilo tudi pet majhnih pisem (*Sendtbriefflein*).⁹⁶ Zakaj je taščina darovnica spet pristala v Valvasorjevih rokah, postane jasno ob besedah iz oporoke, ki jo je Ana Marija Graffenweger pred pričami narekovala dobri dve leti pred smrtjo, 17. februarja 1676 na Slatni.⁹⁷ Od sedmih otrok navaja Ano Rozino Valvasor na zadnjem mestu, in to ne brez razloga, saj je bila edina že izplačana. Prejela je namreč odstopljeno (cedirano) Wazovo (tj. Wazenbergovo) zadolžnico za 3.000 goldinarjev, v kateri prepoznamo del poravnane kupnine za Valvasorjevo posest.⁹⁸ Mati ji je zdaj namenila le še polovico svojega platna, drugo polovico pa njeni sestri, ki svojih treh tisočakov dediščine po materi še ni videla. Za razumevanje dogajanja v zvezi z donacijskim pismom je ključno zadnje oporočno določilo. Graffenwegerjeva je hčerko Ano Rozino Valvasor in njenega moža – tega niti ne navaja z imenom – obvezala, naj vrneta donacijsko pismo za 5.000 goldinarjev. Od nje sta ga, kot pravi, dobila »povsem neupravičeno in nepravilno« (*wider alle biligkheit vnd gerechtigkeit*). Tako kot sta ga prejela, ga morata izročiti njenemu najstarejšemu sinu in glavnemu dediču Juriju Andreju Graffenwegerju, v nasprotnem naj jima omenjeni brat oziroma svak niti najmanj in z ničimer ne pomaga. Še več, oporočiteljica je donacijsko pismo preklicala in razveljavila ob navedbi, da si za »neupravičeno donacijo« nikakor ne bi upala odgovarjati pred Bogom. Kot bomo videli, se je stvar nekaj let pozneje, ko je bila že pokojna,⁹⁹ vsaj delno, če ne v celoti iztekla v skladu z njeno željo.

Samo sprašujemo se lahko, kaj je Valvasorjevo taščo tri leta in pol prej navedlo, da je donacijsko pismo sploh dala iz rok, in to dokument, težak nič manj kot 5.000 goldinarjev. Več kot pomenljiv je datum izdaje 19. oktober 1672. Le dva dni prej je namreč Ana Rozina podpisala odpovedno pismo za prejeto dediščino po očetu in materi.¹⁰⁰ Je potemtakem Valvasor pri tašči izkoristil trenutek slabosti in izsilil od nje še dodatno dediščino? Ali pa je imela Ana Marija iskrene namene in so jo o neupravičenosti darovnice šele pozneje prepričali njeni sinovi? Kakor koli, v celoti ali deloma na račun zastavljene hipoteke 5.000 goldinarjev je Ana Rozina Valvasor dobrih sedem let dobivala Posarelova posojila, ki so nazadnje celo malo preseгла nominalno vrednost donacijskega pisma. Morda si je tašča Graffenwegerjeva premislila in je donacijo razveljavila, potem ko je ugotovila, da je zet in hči nista shranila za poravnavo še nepoplačane kupnine za posest, ko bo za to prišel trenutek (po njeni smrti), ampak jo je Valvasor zastavil Posarelu za denarna posojila. Glede na to, koliko mu je Posarel zanj izplačal, bi se lahko s tem denarjem za polovico zmanjšala glavnica dolga na kupljeni posesti, a zmanjšanje glavnice je bilo – sicer ob plačevanju obresti zanj – komaj vredno omembe.

Ni torej dvoma, da so šla Posarelova posojila v druge namene, za Valvasorjeve »konjičke«. Dohodki od zemlje in čakarina, ki jo je prejemal kot član de-

⁹⁶ ARS, AS 309, šk. 82, fasc. XXXV, lit. P-55, 18. 1. 1685, pag. 48/Nr. 28.

⁹⁷ ARS, AS 308, II. serija, fasc. G 1-54 1/2, testament G 53 1/2, 17. 2. 1676.

⁹⁸ Nobena Wazova oz. Wazenbergova zadolžnica se sicer ni glasila na vsoto 3.000 goldinarjev (gl. op. 28 in 32). Ana Marija Graffenweger se je tako izrazila, ker je tolikšni vsoti namenila kot dediščino svojima hčerkama.

⁹⁹ Ana Marija Graffenweger je umrla na Slatni neznanega dne oktobra 1678, po mrliški matici stara okoli 50 let (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, M 1660-1710, s. p., vpis po 18. 12. 1678).

¹⁰⁰ ARS, AS 309, šk. 34, fasc. XVII, lit. G-63, s. d. (1694), pag. 97-98/Nr. 40.

želne konjenice,¹⁰¹ niso mogli odtehtati vseh stroškov za knjige, grafike, instrumente in potovanja. Za nameček je na Bogenšperku od pomladi 1678 delovala grafična delavnica¹⁰², zanjo pa je polihistor najprej potreboval zagonski kapital, preden mu je lahko začela vračati vložena sredstva. Kaže, da je Janez Vajkard laže poravnaval obveznosti, ko je imel za seboj nekaj tiskanih izdaj¹⁰³ in ko je od leta 1680 prejemal plačo kot stotnik pešcev Spodnje četrti.¹⁰⁴ Ni sicer znano, ali je kupnino za Frölichovo hišo v Ljubljani plačal takoj ali z zamudo in koliko je zanjo odštel. Regest v njegovem zapuščinskem inventarju (1694) govori namreč le o poravnanim kupnem dogovoru (*Ein Cassierte Khaufsabredt*) z dediči Janeza Frölicha, datiranjem 4. marca 1681.¹⁰⁵ Se je pa, kot priča isti vir, slabi dve leti pozneje, 29. januarja 1683, poravnal s svakom Jurijem Andrejem Graffenwegerjem za znano taščino donacijo 5.000 goldinarjev, kot ga je zavezovala taščina oporoka. Regest poravnalne pogodbe navaja poravnavo »za 1.200 goldinarjev« (*ain Donation Pro: 5000. fl. Betreffent, so aber Pro: 1200: fl Verglichen worden*),¹⁰⁶ kar koli že to pomeni: da je šla razlika 3.800 goldinarjev v Valvasorjevo ali v Graffenwegerjevo korist. S to pogodbo bi utegnil biti povezan posel, ki sta ga svaka sklenila poldrugo leto pozneje, 9. junija 1684. Iz regesta ni povsem jasno, kateri od njiju je bil kupec in kateri prodajalec štirih hub, niti to, za kakšno vrsto pogodbe je šlo in kdaj je bila opravljena v njej omenjena kupo-prodaja, tedaj ali morda že prej.¹⁰⁷ Zdi se, da je hube prodal Valvasor oziroma bolje rečeno, svaku jih je odstopil v zameno za dolg. Ker imenjska knjiga o kakem povečanju ali zmanjšanju Valvasorjeve posesti molči,¹⁰⁸ je šlo očitno za kako transakcijo, ki ni bilo povezana z bogenšperško-lihtenberškim imenjem.

Koliko je še bilo takšnih in podobnih poslov znotraj lastne in priženjene rodbine, ostaja zavito v temo. Morda je Valvasorju kateri od njegovih ali ženinih sorodnikov kdaj kaj primaknil tudi brez potrdila oziroma upanja na vrnitev. Tovrstno pomoč ali pa posojila za zadolžnice bi najprej pričakovali od polihistorjevega najstarejšega polbrata Karla barona Valvasorja (ok. 1618–1697), sicer

¹⁰¹ Med prosilci za podelitev čakarine za dva oklepna konja ga najdemo 9. oktobra 1671, dekret o sprejemu v deželno konjenico pa je bil izdan istega dne ali malo zatem (ARS, AS 2, I. reg., šk. 895, sejni zapisniki 21, 1654–1673, fol. 279v; šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 25). B. Reisp zmotno datira dekret z 19. decembrom (Reisp: Novejša spoznanja, str. 12). O višini čakarine ni neposrednih pričevanj iz časa polihistorjevega življenja, zato pa obstaja kar najbolj verodostojen vir prve roke, nastal tik po njegovi smrti: knjiga izdatkov urada glavnega prejemnika za leto 1694. Pripadniki deželne konjenice, ki so tako kot prej Valvasor imeli po dva oklepna konja, so razen redkih izjem prejemali iz naslova čakarine enotno letno plačilo 100 goldinarjev (ARS, AS 3, knj. 610, knjiga izdatkov za leto 1694, s. p., razdelka »Wartthelt auf die Gelbe Fahnen« in »Warttgelt auf die Plawe Fahnen«).

¹⁰² Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 109 sl.

¹⁰³ O Valvasorjevi izdajateljski dejavnosti v letih 1679–1682 gl. prav tam, str. 118–137.

¹⁰⁴ Na izpraznjeno mesto stotnika pešcev Spodnje četrti je bil imenovan 19. septembra 1680 (ARS, AS 2, I. reg., šk. 909, sejni zapisniki 35, 1685–1730, fol. 56–56v, 19. 9. 1680). Prim. Reisp: Novejša spoznanja, str. 15–16. – Tudi o višini stotniške plače nimamo neposrednih pričevanj iz časa polihistorjevega življenja, temveč šele iz obdobja po njegovi smrti. Leta 1694 je imelo vseh pet četrtnih stotnikov enako letno plačo, in sicer 183 goldinarjev in 20 krajcarjev, med njimi stotnik Spodnje četrti Franc Bernard baron Taufferer, ki je pokojnega Valvasorja nasledil 21. maja 1694 (ARS, AS 3, knj. 610, knjiga izdatkov za leto 1694, s. p., s. p., razdelek »Prouisionierte Haubtleüth vnd Beuelchshaber«). O Tauffererjevi prošnji in imenovanju na Valvasorjevo mesto: ARS, AS 2, šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 404v, 23. 11. 1693; šk. 910, sejni zapisniki, 36, 1683–1700, fol. 445–445v, 21. 5. 1694.

¹⁰⁵ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 7/Nr. 9.

¹⁰⁶ Prav tam, pag. 5/Nr. 1.

¹⁰⁷ Prav tam, pag. 5/Nr. 2.

¹⁰⁸ ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 103. – Bogenšperška podložniška posest, ki jo poznamo iz Valvasorjevega urbarja okoli leta 1680, je bila še sedemdeset let pozneje skoraj natanko takšna. Po terezijanskem katastru je okrog leta 1750 prav tako obsegala 18 hub in 3/4 ter nebitveno drugačno število rovtarjev in drugih manjših posestnih enot; podložniki so prebivali v istih krajevnih enotah kot po urbarju, le da sta bili prejšnji krajevni enoti zdaj dvakrat združeni v eno (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 8, s. d.).

najpeticnejšega in sploh najpomembnejšega člana Valvasorjeve rodbine, a viri o tem molčijo.¹⁰⁹ Vemo le, da si je Janez Vajkard enkrat izposodil denar pri neporočeni polsestri Mariji Klari (1625/32–1679). Kot bi vedel, koliko mu namerava »dobra sestra« zapustiti, je pri njej še pred smrtjo potrkal s prošnjo za »dediščino«. Ko je Marija Klara 29. aprila 1679, tik preden je preminila, v Kamniku narekovala oporoko, je namreč trem polbratom – Janezu Ditrihu, Janezu Herbardu in Volfgangu Jerneju – namenila vsakemu po sto goldinarjev, Janezu Vajkardu pa je izbrisala, kar ji je dolgoval po zadolžnici: sto goldinarjev in šest kron skupaj z obrestmi. A ga je hkrati obvezala, naj iz prejete vsote plača 50 maš za blagor njene duše, očitno zato, da bi bila do vseh polbratov enako pravična.¹¹⁰

Poleg izpričanih posojil je mogoče sklepati vsaj še o enem, neprimerno večjem, in sicer na podlagi dveh lapidarnih omemb, ki Valvasorja povezujeta z Ljubljanko Marijo Magdaleno pl. Pelzhoffer. Pozornost pritegne regist v zapuščini Marije Magdalene Salome Gandin pl. Lilienstein, ki je leta 1692 skupaj s svojim možem od Valvasorja kupila njegovo bogenšperško-lihtenberško posest. Inventurni komisarji so leta 1727 na Bogenšperku popisali zaključeno pravdo oziroma sodni spis (*ein ausgeführte action*) v zadevi Marije Magdalene Pelzhoffer zoper Janeza Vajkarda in njegovo prvo ženo Ano Rozino »zaradi 2.000 goldinarjev deželne veljave«. Spis je bil datiran na ponedeljek po leopoldovem (18. novembra) 1686,¹¹¹ tj. na običajni vsakoletni začetek jesenskega zasedanja kranjskega ograjnega sodišča. Zasedanje je vedno trajalo več mesecev, zato je bila pravda morda šele spomladi 1687.¹¹² Navedena je tudi v polihistorjevem zapuščinskem inventarju (1694), vendar v neprimerno bolj skopem registu.¹¹³ Ker pa iz tega časa niso ohranjeni sodni protokoli, ne vemo o sporu nič drugega in tako tudi ne, na kaj konkretno se je nemajhna vsota dveh tisočakov nanašala. Glede na to, da je bila tožnica Pelzhofferjeva starejša plemkinja iz Ljubljane, brez zemljiške posesti – posredi torej ni bil medsosedski spor – in potrjeno posejevalka denarja,¹¹⁴ skoraj ni dvoma, da sta zakonca Valvasor pri njej najela

¹⁰⁹ Karel je umrl dobra tri leta za Janezom Vajkardom, 3. januarja 1697 (Witting: Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143). Morda bi kakšen posel med polbratoma razkril Karlov zapuščinski inventar, a najverjetneje sploh ni nastal. V oporoki je namreč Karel prosil deželno gosposko, naj po njegovi smrti izroči premoženje sinu Janezu Karlu, ne da bi odredila zaporo zapuščine in izvedla njeno inventuro (ARS, AS 308, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–5, 27. 9. 1694).

¹¹⁰ ARS, AS 308, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679. – Marijo Klaro Valvasor so tri dni pozneje, 2. maja 1679, pokopali v Mekinjah (NŠAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707, s. p.).

¹¹¹ ARS, AS 309, šk. 36, fasc. XVIII, lit. G–79, 24. 3. 1727, pag. 7/Nr. 7.

¹¹² O ponedeljku in torku po leopoldovem kot začetku jesenskega zasedanja sodišča (Hoftaiding) in večmesečnem trajanju tega pričajo protokoli kranjskega ograjnega sodišča. Protokoli iz obdobja med letoma 1667 in 1695 niso ohranjeni. V naslednji ohranjeni knjigi protokolov 1695–1698 so se zasedanja sprva začinjala na ponedeljek in torek po sv. Trojici, tj. v nedeljo po binkoštih (maja ali junija), ter na ponedeljek in torek po sv. Leopoldu, tj. po 15. novembru (ARS, AS 306, knj. 15, protokoli 1695–1698, pag. 1, 247, 320, 564). Leta 1697 so jesensko zasedanje premaknili na ponedeljek in torek po sv. Elizabeti, tj. po 19. novembru (prav tam, pag. 650, 812).

¹¹³ Regest pravde nima ne datuma ne predmeta spora, napačen pa je tudi priimek tožnice: »gospa« Magdalena Pečaver (*Pedtschouerin*) (ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 11/Nr. 23).

¹¹⁴ Marija Magdalena pl. Pelzhoffer je umrla leta 1703 kot lastnica hiše na Starem trgu v Ljubljani in z naslovom baronica, potem ko je njen mož Franc Albreht leta 1695 dobil baronstvo (Frank: *Standeserhebungen. 4. Band*, str. 49); med številnimi listinami v njenem zapuščinskem inventarju ni nobene, ki bi se nanašala na Valvasorja, najdemo pa zadolžnice drugih dolžnikov (ARS, AS 309, šk. 84, fasc. XXXV, lit. P–73, 27. 4. 1703, pag. 4–5, 36–167). V kranjski imenjski knjigi je bil s prav majhno posestjo na Krasu vpisan samo njen omenjeni soprog, a še to šele od leta 1690 (ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 158). Zanimiva je ugotovitev, da je njena hči iz prvega zakona Regina Sidonija pl. Ciriani kmalu po polihistorjevi smrti sklenila 6. decembra 1693 poročni dogovor z njegovim nečakom Jurijem Maksimilijanom Valvasorjem, a se je pozneje, leta 1699, poročila z drugim moškim (ARS, AS 309, šk. 84, fasc. XXXV, lit. P–73, 27. 4. 1703, pag. 67–69/ Nr. 27–28; NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1682–1717, s. p., 26. 1. 1699).

posojilo in da je šlo za terjatev. Tudi to posojilo je bilo porabljeno za vse kaj drugega kakor za odplačilo dolgov za posest ali za poravnavo davčnih obveznosti.

Posebno vprašanje je Valvasorjevo **poravnavanje davčnih obveznosti** v deželnotanovski urad glavnega prejemnika. Čeprav so viri o tem v kranjskem stanovskem arhivu – sejni zapisniki in t. i. Deželne zadeve – precej skopi, so vendarle dovolj zgovorni za splošno oceno, da kranjski polihistor nikakor ni bil vesten plačnik. Vendar pa ga takšna oznaka med kranjskimi zemljiškimi gospodi še zdaleč ne uvršča med izjeme.

Zaostanke za t. i. izredno kontribucijo srečamo prvič, ko je na zemljiški posesti gospodaril peto leto, davčne zaostanke pa v šestem letu, a vsaj ti niso nastali šele tedaj, ampak so se glede na izpričano višino kopičili daljši čas, če že ne kar od samega začetka. Na seznamu dolžnikov kontribucije se je Valvasorjevo ime znašlo najpozneje jeseni leta 1677, ko je dolgoval 60 goldinarjev, izrecno za Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok.¹¹⁵ Naslednje leto je bil naveden najprej z enako vsoto in potem še enkrat s 33 goldinarji dolga.¹¹⁶ Po seznamih dolžnikov iz srede leta 1679 in 1680 je obakrat izkazoval zaostanek 60 goldinarjev,¹¹⁷ v letih 1682 in 1683 je izpričana vsota 116 goldinarjev,¹¹⁸ leta 1688 pa že dobrih 242, tokrat spet z navedbo, da se zaostala kontribucija nanaša na vse tri posesti.¹¹⁹

Neprimerno večji so bili njegovi davčni zaostanki, saj je redni davek predstavljal temeljno in največjo fiskalno obremenitev. Tako kot številni zemljiški gospodje se je polihistor najprej obračal na deželni zbor s prošnjami za odložitev plačila dolga in je pozneje nekajkrat izprosil izbris. Prvič ga kot dolžnika in hkrati kot prosilca srečamo leta 1678, ko je kranjski deželni zbor 14. februarja obravnaval njegovo prošnjo za odložitev (*Dilation*) plačila davčnega zaostanka v višini nekaj manj kot 700 goldinarjev (698 gld, 35 kr). Zbrani deželani so prosilcu ugodili, a ob pogoju, da obveznost v celoti poravna do mihelovega (29. septembra) istega leta.¹²⁰ Pogoja ni izpolnil, kajti naslednjo pomlad, 13. marca 1679, mu je deželni zbor odobril še enoletni odlog, in sicer hkrati z donacijo 2.500 goldinarjev za *Topografijo Kranjske*.¹²¹ Prvič so mu stanovi odpisali zaostanke čez leto dni, ko jim je posvetil deželne zemljevide s stanovskimi grbi. Na deželnem zboru 21. marca 1680 so mu poleg davčnega spregleda namenili še 1.500 goldinarjev.¹²² Naslednji odpis je sledil čez dobri dve leti, 9. julija 1682, ko so stanovi razpravljali o Valvasorjevem zadnjem dosežku, ulitju Marijinega kipa v Ljubljani, in mu zanj izplačali 1.000 tolarjev. Spregledani davčni zaostanek se je nanašal na obdobje do konca leta 1682, za tisto leto pa naj bi znašal okoli sto goldinarjev.¹²³ Kaže, da sta polihistorja oba odpisa precej opogumila, saj se je odtlej manj oziral na deželno blagajno. Ugled, ki mu ga je prinesel zlasti omenjeni Marijin kip, pa tudi prej topografija, mu je lahko vlivlval še dodatno upanje, da bodo stanovi do njega prizanesljivi. V naslednjih dveh letih je pridelal vsaj za 200 goldinarjev zaostanka; tolikšnega kot neplačani davek za leti 1683 in 1684 srečamo pozneje, leta 1686.¹²⁴ V vmesnem času je izpričana izvršba (*Ein Spänzedl*) z datumom 21. maj 1685, ki je zadevala vse tri Valvasorjeve posesti. Ker je znana le iz regista v poli-

¹¹⁵ ARS, AS 2, I. reg., šk. 533, fasc. I/307b, pag. 1353, 12. 10. 1677.

¹¹⁶ Prav tam, šk. 535, fasc. I/308, pag. 1276, 26. 8. 1678, pag. 1277, 30. 11. 1678.

¹¹⁷ Prav tam, šk. 534, fasc. I/308, pag. 565, 28. 6. 1679; šk. 537, fasc. I/308a, pag. 1376, 2. 8. 1680.

¹¹⁸ Prav tam, šk. 539, fasc. I/308b, pag. 2536, s. d.; šk. 540, fasc. I/308b, pag. 1209, 4. 12. 1681; šk. 541, fasc. I/309, pag. 453, 29. 6. 1683.

¹¹⁹ Prav tam, šk. 545, fasc. I/310, pag. 2012, ad 14. 5. 1688.

¹²⁰ Prav tam, šk. 901, sejni zapisniki 27, 1671–1680, fol. 201v–202, 14. 2. 1678.

¹²¹ Prav tam, šk. 895, sejni zapisniki 21, 1654–1673, fol. 84, 13. 3. 1679.

¹²² Prav tam, šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 227v–228, 21. 3. 1681; šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 162–164v, 21. 3. 1680.

¹²³ Prav tam, šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 377v–378, 9. 7. 1682; šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 356–358v, 9. 7. 1682.

¹²⁴ Prav tam, šk. 543, fasc. I/310, pag. 552, 5. 8. 1686.

historjevem zapuščinskem inventarju, ne vemo, kaj se je tedaj v resnici zgodilo.¹²⁵ Morda je rubež ostal na papirju, lahko pa tudi, da je stanovski rubežnik napotil na Bogenšperk kakšno četo vojakov, ki ji je bilo treba priskrbeti streho in oskrbo. O tem, s kakšno intenzivnostjo je dolg naraščal in koliko je Janez Vajkard plačeval, dajejo razpoložljivi viri le delne odgovore, a neporavnane obveznosti so se v tem času vsekakor večale hitreje kot v sedemdesetih letih. Tako je leta 1688 dolgoval za davek iz triletja 1683–1685 skupno okroglih 500 goldinarjev.¹²⁶ Poveden je podatek, koliko so davčni zaostanki znašali v začetku leta 1689, neposredno po Valvasorjevi prodaji Črnega potoka in sredi intenzivnega dela za natis *Slave vojvodine Kranjske*. Poverjeniški urad kranjskih deželnih stanov je 7. februarja 1689 ugodil polihistorjevi prošnji, naj mu na račun obljubljenih sredstev za »deželno kroniko« odpišejo 1.044 goldinarjev zaostanka in izplačajo 1.954 goldinarjev v gotovini.¹²⁷ Neporavnana davčna obveznost je bila torej znatna, saj je nanese kar za nekaj let neplačila. Valvasor jo je tokrat poravnal iz tega, kar so mu stanovi že leta 1683 zagotovili kot svoj gmotni prispevek k izdaji *Slave*. V okviru te njihove obljube – pripravljene so bili sprejeti in plačati 500 izvodov knjige¹²⁸ – je pred izidom *Slave* nekajkrat izprosil vnaprejšnja izplačila v denarju¹²⁹ in zdaj, v letu izida, skupaj z zadnjim takšnim izplačilom še celoten davčni zaostanek. Deželni stanovi so mu bili kot davčnemu zavezancu in dolžniku razmeroma naklonjeni. Tako mu je poverjeniški urad, najožje stanovsko vodstvo, konec leta 1686 omogočil, da je kot proviant za Morsko krajino prodal 30 starov pšenice, čeprav je bil proviantni seznam že končan. Valvasor je v prošnji navedel, da bo s prodajo žita lažje plačal davek za tekoče leto.¹³⁰ A najbrž tudi tisto leto ni poravnal celotne davčne obveznosti, sicer zaostanek leta 1689 – kljub prejšnjim odpisom – ne bi bil tako visok.

Naj opozorimo, da je Valvasor kljub zastavitvi Črnega potoka Kheysllom ostajal davčni zavezanec za celotno posest, vpisano v imenjsko knjigo. Za črno-potoški del so Kheyslli najverjetneje poravnavali obveznosti – davek in kontribucijo – neposredno v urad glavnega prejemnika in ne tako, da bi denar izročali Valvasorju. Ni rečeno, da so bili redni plačniki, vendar je tu vsako ugibanje brezplodno.

V zvezi z davčno obveznostjo se postavlja še eno vprašanje. Kot smo že omenili, je polihistor od stanov prejemal dva redna dohodka, kot pripadnik deželne konjenice že od leta 1671 dalje čakarino in od leta 1680 še precej višjo plačo stotnika pešcev Spodnje četrti. Obe skupaj sta leta 1694, leto po njegovi smrti, znašali 283 goldinarjev in 20 krajcarjev na leto,¹³¹ najbrž pa tudi za njegovega življenja nista bili manjši. Samo s to vsoto bi Janez Vajkard lahko poravnal približno tri četrtine davčne obveznosti – davka in kontribucije – celotne posesti, vključno s Črnim potokom (okoli 380 goldinarjev). Sklepamo lahko, da je tako tudi ravnal in da mu je torej stanovski glavni prejemnik obe plači preprosto

¹²⁵ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 8/Nr. 11.

¹²⁶ ARS, AS 2, I. reg., šk. 545, fasc. I/310, pag. 2012, ad 14. 5. 1688.

¹²⁷ Prav tam, šk. 907, sejni zapisniki 33, 1683–1693, fol. 57, 7. 2. 1689; šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 164v, 7. 2. 1689.

¹²⁸ Prav tam, šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 438–449, 19. 6. 1683. Prim. Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 170.

¹²⁹ Prav tam, šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 438–449, 19. 6. 1683; šk. 909, sejni zapisniki 35, 1685–1730, fol. 257v, 19. 6. 1683; šk. 910, sejni zapisniki, 36, 1683–1700, fol. 31–32; šk. 905, sejni zapisniki 31, 1680–1687, fol. 264v, 20. 3. 1685; prav tam, fol. 351, 13. 3. 1686; šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 108, 13. 3. 1686; šk. 905, sejni zapisniki 31, 1680–1687, fol. 392–392v, 4. 11. 1686; šk. 907, sejni zapisniki 33, 1683–1693, fol. 194v, 27. 10. 1687; šk. 906, sejni zapisniki 32, 1678–1688, fol. 575v, 4. 11. 1686; šk. 905, sejni zapisniki 31, 1680–1687, fol. 437, 30. 5. 1687. Prim. tudi Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 170; Radics: Valvasor und »Eine Löbliche Landschaft«, s. p.

¹³⁰ Prav tam, šk. 905, sejni zapisniki 31, 1680–1687, fol. 399v, 4. 12. 1686.

¹³¹ Čakarina za dva konja je praviloma znašala 100 goldinarjev, stotniška plača pa enotno 183 goldinarjev in 20 krajcarjev (gl. op. 101 in 104).

vsako leto odštel od davčne obveznosti oziroma zaostankov. Lahko pa, da si ju je Valvasor dal izplačati, še posebej, če je bil v hudi denarni stiski.

Nazadnje se dotaknimo še ene, sicer majhne obveznosti, ki jo je Janez Vajkard prevzel skupaj z lastništvom Bogenšperka in Lihtenberka. Vsakokratni lastnik obeh posesti je moral župniji Šmartno pri Litiji **plačevati desetino**, in sicer od obeh dominikalnih polj. Prav takšno obveznost so imeli gospodje bližnjih gradov oziroma dvorcev Roje, Slatna in Sela. Prvič jo srečamo v župnijskem urbarju za obdobje 1600–1611, v Valvasorjevem času pa v urbarjih iz let 1673 in 1669–1694, vsakokrat z enako splošno navedbo brez opredelitve višine desetine.¹³² Ta očitno ni mogla znašati veliko več kakor po letu 1700, ko jo je tedanji lastnik Bogenšperka Janez Andrej Gandin (pl. Lilienstein) poravnal z zadolžnico kranjskih deželnih stanov za 200 goldinarjev nemške veljave.¹³³ Odtlej so stanovi za desetino vsako leto plačali šmarski župniji 12 goldinarjev,¹³⁴ to pa je ustrezalo 6-odstotnim obrestim iz naslova zadolžnice.

Polihistorjevo upravljanje zemljiške posesti do prodaje Črnega potoka (1689) in njegov lastnoročno napisani urbar

Ključno vprašanje naše obravnave je prav upravljanje posesti ali povedano drugače, **kakšen gospodar je bil kranjski polihistor**. Še posebej v primerih, ko je posest tako močno obremenjena z obveznostmi, kot je bila Valvasorjeva, je vse odvisno od pametnega gospodarjenja. Bo s presežki pridelka in podložniških dajatev mogoče sproti poravnati davek, obresti za dolg, odplačevati glavnico, vzdrževati gospodarstvo, družino in še pokrivati stroške za vse tisto, kar je polihistor »pripel« na Bogenšperk? Preden je leta 1672 postal zemljiški gospod, kolikor vemo, ni imel izkušenj z gospodarjenjem. Če se je zdaj obdal z dobrimi svetovalci in če jim je znal prisluhniti, bi novi vlogi moral biti kos, saj si je dotlej ne nazadnje nabral že nemalo življenjskih izkušenj.

O Valvasorju kot zemljiškem gospodu dolgo ni bilo znano tako rekoč nič razen dveh kupo-prodajnih pogodb (1672 in 1689) ter podatkov v virih davčne narave. Vse drugo bi lahko zreducirali na omembo dveh rokovnikov v njegovem zapuščinskem inventarju (1694), v katera je vpisoval plačila služinčadi in posevek na bogenšperški posesti.¹³⁵ Danes poznamo precej več virov: od sodobnih polihistorjev lastnoročno napisani urbar s prilogama in cenitev stanja posesti, ki jo je zastavil vdovi prejšnjega lastnika, poleg teh pa tudi poznejše pripombe njegovega naslednika na Bogenšperku, zapisane sredi 18. stoletja. Vendar nam za celovito podobo gospodarskega stanja manjkajo zlasti zanesljivi kvantitativni podatki, ki bi omogočili izračun vseh prihodkov in izdatkov ter dali odgovor na vprašanje, koliko bi moral kranjski polihistor potegniti iz svoje posesti, da bi lahko pokrival sprotno izdatke.

Najpomembnejši dokument o gospodarjenju Janeza Vajkarda Valvasorja je vsekakor **urbar posesti Bogenšperk in Lihtenberk**, nastal pod peresom polihistorja samega. Obstoje urbarja ni bil povsem neznan, a je ta dokument pri preučevanju Valvasorjevega življenja kljub temu ostal prezrt, zelo verjetno predvsem zaradi zelo splošne datacije: 17. stoletje.¹³⁶ Ker je lastnoročno napisani urbar skupaj z dvema priloženima listoma edino pričevanje prve roke o stanju

¹³² NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Razne knjige, fasc. 2, urbar 1600–1611, s. p.; urbar 1673, pag. 18a; urbar 1669–1694, s. p.

¹³³ Zapis o tem: prav tam, fasc. 2, urbar 1673, pag. 158a.

¹³⁴ O plačilih iz stanovske blagajne v letih 1710–1712: prav tam, pag. 61, 63, 66.

¹³⁵ ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 17.

¹³⁶ Umek: *Samostani Kostanjevica*, str. 94. – Nove ugotovitve o avtorstvu in času nastanka so že vključene v zadnji zvezek vodnika po urbarjih Arhiva Republike Slovenije (Juričič Čargo – Žnidaršič Golec: *Vodnik po urbarjih*, str. 38).

polihistorjeve posesti, bi si zaslužil še večjo pozornost, kot mu jo sicer name-njam v prispevku, v katerem puščam ob strani podrobnejšo analizo vsebine. Čeprav je po obliki in vsebini skromen, je njegov pomen toliko večji, ker je edini iz časa Valvasorjevega gospodarjenja na Bogenšperku, hkrati najstarejši ohranjeni urbar za bogenšperško posest in polihistorjev lastnoročni izdelek, za povrh pa vsebuje še dragocene dodatne zapise gospodarske narave.

Urbar bi lahko označili kot urbarski osnutek ali sploh le kot priložnostni popis prihodkov od zemljiške posesti. Po obliki gre za foliant 14 listov papirja velikosti 16 x 21 cm, nastal iz sedmih prepognjenih listov, na hrbtu sešitih z vr-vico. Žal je zadnji, 14. list, skoraj v celoti odtrgan, ohranjeni koščki levega roba pa pričajo, da je bil popisan tudi ta, njegova prva stran potrjeno skoraj do spo-dnjega roba. Morda je avtor prav na tem izgubljenem listu zapisal podatke, ki bi bili danes ključni za ugotovitev datacije in namembnosti urbarja. Od skupno 26 še obstoječih strani (13 listov) je Valvasor paginiral prvih 23, nepaginirane pa pustil zadnje tri, ki so ostale prazne. Priložena sta dva samostojna lista, eden večji (20 x 15,6 cm), drugi manjši (9,4–9,8 x 15,5 cm). Z urbarjem ju povezuje vsebina, čas njihovega nastanka pa je različen, saj pri vsakem prepoznamo dru-go vrsto papirja in črnila.

Težava, s katero se je pri evidentiranju urbarja pred desetletji soočila Ema Umek, ni majhna in še vedno ni popolnoma rešena: kako dokument datirati? Ob pomanjkanju drugih elementov ga je na podlagi kodikoloških značilnosti pravil-no postavila v 17. stoletje. Ključ za natančnejšo datacijo se je pojavil nepričako-vano, ko sem pisavo urbarja prepoznal kot rokopis Janeza Vajkarda Valvasorja. S tem se je možni časovni okvir nastanka skrčil na dvajsetletje 1672–1692. Za ugotovitev natančnejšega časa nastanka je bilo treba analizirati vsebino in v njej poiskati morebitne časovno določljive podatke. Ne samo, da urbar ni datiran, ampak ni v njem tudi nobene letnice, s pomočjo katere bi lahko njegov nastanek določili »ante quem non« oziroma »post quem non«. Na prvi pogled se sicer zdijo zelo uporabni trije podatki: višina imenjske rente ter zlasti dva popravka, prvi je prečrtana desetina od 30 hub v Temenici (pag. 21), drugi pa popravljen vsota imenjske rente (pag. 23). Prvotna imenjska renta 52 funtov je takšna, kot jo poznamo iz kranjske imenjske knjige, potem ko je Valvasor leta 1689 prodal Črni potok (tedaj se je z izhodiščnih 64 funtov zmanjšala za 12 funtov). Še več, ko je dve leti pozneje, 1691., s prodajo izgubil še desetino v Temenici, se je skrči-la za dodatnih 5 funtov na 47¹³⁷ in prav tak popravek najdemo tudi v urbarju (z 52 na 47 funtov). Stvar je torej videti preprosta: urbar bi potemtakem nastal po prodaji Črnega potoka v začetku leta 1689 in pred prodajo desetine maja 1691. Vendar ne gre prezreti dveh dejstev. Prvič, naslov urbarja govori o Bogenšperku in Lihtenberku in torej že v izhodišču izključuje Črni potok. Ni torej rečeno, da je v njem zajeta celotna Valvasorjeva posest, zato sam po sebi ne more biti dokaz, da je nastal šele po izgubi Črnega potoka (1689). In drugič, desetina v Temenici ni bila nujno prečrtana po njeni prodaji oziroma zaradi tega (1691). Kot priča črnilo, je namreč popravek višine imenjske rente sočasen, ne poznejši. Valvasor je desetino in z njo povezanih 5 goldinarjev imenjske rente prečrtal iz povsem drugega razloga: desetina ni spadala k posesti Bogenšperka in Lihtenberka, ampak je bila samostojno imenje. Polihistor jo je k bogenšperško-lihtenberški po-sesti pripisal pomotoma in napako takoj uvidel.

Urbar bi torej lahko nastal kadar koli v dvajsetletnem obdobju Valvasorje-vega gospodarjenja na posestih Bogenšperk in Lihtenberk. Datacijo »post quem non« je omogočila šele analiza osebnih podatkov v njem popisanih podložnikov, in sicer s pomočjo matičnih knjig župnije Šmartno pri Litiji.¹³⁸ Pokazalo se je,

¹³⁷ ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 103.

¹³⁸ Iz tega časa so na voljo vse tri vrste matičnih knjig, vendar so pri vpisih krstov, porok in smrti redko navedeni kraji, v mrliški knjigi pa je med letoma 1687–1697 zelo malo vpisov, skupaj

da je eden od plačnikov odvetščine, Jakob Kokovica iz Šmartna, umrl 18. maja 1683.¹³⁹ Možni časovni okvir nastanka urbarja se je s tem skrčil na približno deset let. Za določitev ožjega časa nastanka pa je preostalo samo sklepanje. Urbar gotovo ni bil sestavljen neposredno po Valvasorjevi pridobitvi posesti jeseni 1672, saj je kupec tedaj iz rok prodajalca barona Kheyslla prejel uporaben urbar za celotno posest. Prejkone ga je Valvasor sestavil nekaj let pozneje, v času, ko ni več upravljal s Črnim potokom; tega je leta 1677 zastavil Kheysllovi vdovi.¹⁴⁰ S precejšnjo zanesljivostjo ga torej umeščamo med leti 1677 in 1683 oziroma povedano drugače – v čas okoli leta 1680.

Natančnejši dataciji se še bolj izmikata oba priložena lista s podatki o prihodkih in izdatkih. Ne vemo niti, kateri je zgodnejšega nastanka. Višina imenjske rente 47 funtov na manjšem listu je za časovno opredelitev brezpredmetna. Opreti se je mogoče le na dva podatka. Vsota hub je na manjšem listu opredeljena kot 18 in 3/4, tj. toliko kot v urbarju, večji list pa govori o 19 hubah. Pri tem ostaja neznanka, ali se je velikost hubne posesti, kakršno najdemo v urbarju, pozneje povečala za četrte hube, na 19 hub, ali podaja urbar stanje po zmanjšanju.

Tudi druge okoliščine nastanka urbarja so lahko predmet ugibanja. Kot rečeno, imamo opraviti z nekakšnim osnutkom temeljnega urbarja s popisom prihodkov združene bogenšperške in lihtenberške posesti, ki ga sklene zapis o davčni obveznosti do dežele. Zanimivo je, da Valvasor ni ostal le pri popisu dohodkov, ampak se je v zvezi z njimi dotaknil še drugih stvari. Kot kaže, ga je pero kar samo neslo, da je ponekod zapisal več, kot sodi v običajni urbar.

Urbar ima precej narativen naslov »Kaj zdaj pripada gradu Bogenšperk in tudi gradu Lihtenberk« (*Was ietzt Vndter das Schloff Wagensperg wie auch Vndter das schloff Liechtenberg gehört*). Vsebinsko je glede na način podajanja mogoče razdeliti na dva dela. Prvega (pag. 1–20) bi lahko imenovali urbarski v ožjem pomenu besede. Po krajevnih enotah so namreč popisani podložniki ter plačniki gozdnine in odvetščine. Drugi del (pag. 20–23) je zasnovan narativno, govori pa o gornini, desetini, ribolovu, dominikalni posesti, podložnikih, tlaki in davčnih obveznostih.

Prvi del urbarja za Bogenšperk in Lihtenberk

Krajevna enota [Domači podložniki]	Posest	Gospodarji
Mala Kostrevnica [Khlain Costrainz]	mlin in 2 oštata	3
Dvor pri Bogenšperku [Am Hoff]	2 celi hubi in 2 polovični hubi	4
»Potok« [Na Potokho] ¹⁴¹	pol hube	1
Velika Kostrevnica [Gross Costrainz]	4 cele hube, 2 polovični hubi, 4 oštati in hišica	11
»Bruna Draga« [Wruna Draga] ¹⁴²	cela huba	1
Lupinica [Lipinza]	cela huba	1
Rodni Vrh [Rodni verch]	cela huba	1
Bič [Wutsch]	cela huba	1
»Na Vrhu« [Na Verhu] ¹⁴³	tričetrtnska huba	1

komaj 20 (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige: R 1665–1674, R 1674–1688, R 1689–1703, R 1703–1719, P 1660–1720, M 1660–1710).

¹³⁹ Prav tam, M 1660–1710, s. p.

¹⁴⁰ Gl. op. 91.

¹⁴¹ Verjetno Jablaniški Potok, ljudsko še danes Potok. Za pomoč pri razrešitvi te in nekaterih drugih lokacij se iskreno zahvaljujem g. Jožetu Sinigoju, domoznancu iz Šmartna pri Litiji.

¹⁴² Nedaleč od Velike Kostrevnice, natančna lokacija ni potrjena. Toponim Bruna Draga je poznal tudi terezijanski kataster sredi 18. stoletja (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 5, 16. 3. 1750; No. 8, s. d.).

¹⁴³ Verjetno Lukov hrib pri Zg. Tisju.

Krajevna enota [Domači podložniki]	Posest	Gospodarji
Tisje [Zg. in Sp. Tisje] [Tüssie]	2 celi hubi	2
Vrata [Am thor]	pol hube	1
»V Dulah« [V Dulach] ¹⁴⁴	pol hube	1
Leskovic pri Šmartnem [Liskhouza]	cela huba	1
»Trnje« [Dornhoff] ¹⁴⁵	pol hube	1
Breg pri Litiji [Am rhein]	cela ribiška huba	1
Preska nad Kostrevnico [In Pressigkha]	rovti	5
Jagodnik [Jagodnighk]	rovti	1
Vrata [Am thor]	rovti in majhen oštat	6
Na Križišču [Nakhersische] ¹⁴⁶	rovti	1
Dobovc [Vdobouzo] ¹⁴⁷	rovti	1
»V Grote« [Vgrote] ¹⁴⁸	majhen rovt	1
Šmartno pri Litiji [Zu St. Merthen]	2 hiši	2
»V Reki« [Vrekhe] ¹⁴⁹	njiva in travnik	1
Skupaj	18 hub in 3/4, mlin, 7 oštatorv, 2 hiši, hišica, njiva in travnik	49
Odvetščine in gozdnina [Focteÿen vnd Forsthabern]		
Črni potok [Zu Schwarzenbach]		1
Šmartno pri Litiji [Zu St. Merthen]		13
Ustje [Zu Vstie]		4
Litija [Zu Litheÿ]		1
Tenetiše [Vnetischie]		2
»Škufica« [Zu Skhuffiz] ¹⁵⁰		2
Preska nad Kostrevnico [Zu Presseg]		2
Selšek [Zu Selschekh]		2
Cerovica [Zu Zerouza]		2
Moravče pri Gabrovki [Zu Moräutsch]		1
Brezovo [Zu Bresauo]		1
Dobje [Vdobu] ¹⁵¹		1
Ježni Vrh [Zu iessenberg]		2
Razbore [Zu Reswur]		2
Sela [Zu Sella]		2
Skupaj		38

¹⁴⁴ Verjetno domačija Dolšek pri Leskovici. Po terezijanskem katastru okoli leta 1750 sta bili v zaselku »Thall« dve polovični hubi. Vsekakor so k njemu šteli tudi zaselek Vrata, ki ga urbar navaja posebej, v katastru pa ga pogrešamo. Priimka gospodarjev sta enaka kot v navedenih zaselkih po urbarju okoli sedemdeset let prej – Dulšek in Čož (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 8, s. d.).

¹⁴⁵ V terezijanskem katastru je zaselek imenovan »Therne« (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 5, 16. 3. 1750). V kupo-prodajni pogodbi za Črni potok iz leta 1689 je »Dornhof« naveden kot mejna točka med posestma Črni potok in Bogenšperk v smeri proti vzpetini Veliki Oblak (KLA, KLA 741, Sch. 1, Konv. 2, C–17 St, fol. 5–7v, 30. 1. 1689; prim. objavo Radics: Valvasor-Studien XXXI. Laibacher Zeitung 115 (1896), Nr. 298, 29. 12. 1896, str. 256).

¹⁴⁶ Jugovzhodno od Leskovice, lokacijo potrjuje franciscejski kataster (ARS, AS 176, N 191, k. o. Vintarjevec, mapni list V).

¹⁴⁷ Gozd med Bogenšperkom in Črnim potokom.

¹⁴⁸ Morda »V Rovtu«, neznana lokacija med Dobovcem in Šmartnim.

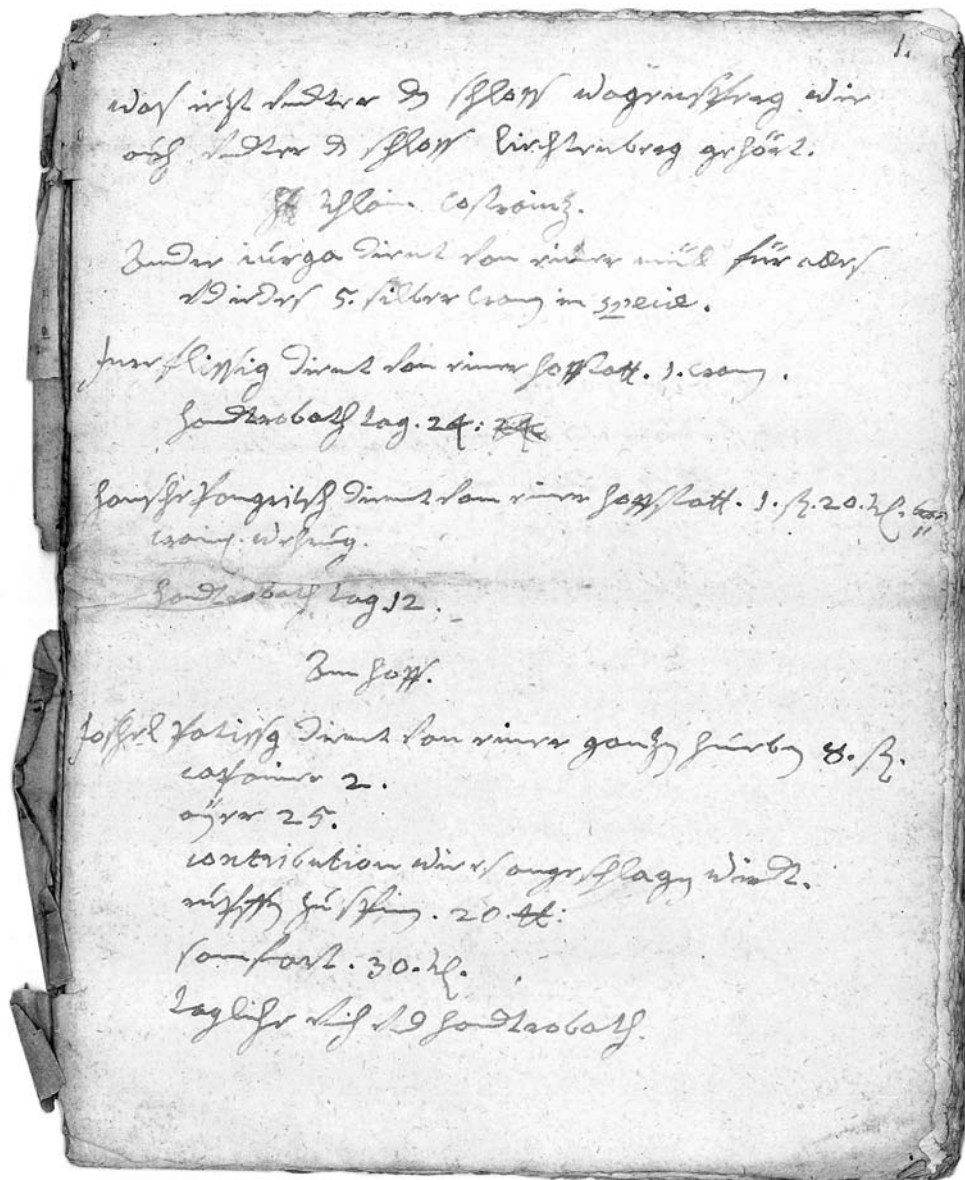
¹⁴⁹ Nekje vzdolž potoka Reka med Šmartnim in izlivom Reke v Savo.

¹⁵⁰ Najbrž pri Ustju.

¹⁵¹ Pri Preski nad Kostrevnico.

Skupno je torej bogenšperško-lihtenberško imenje premoglo 23 podložnikov na 18 hubah in treh četrтинah ter 26 posestnikov na manjših posestnih enotah: mlinu, oštatih, hišah in rovtih. Podložniška posest je vsa ležala v bližini, po večini malce vzhodno od Bogenšperka in Lihtenberka. Odvetščino in gozdni- no (navedeni sta skupaj) je plačevalo 38 tujih podložnikov, ki so domovali na istem, proti vzhodu širšem območju, najbolj oddaljeni od teh na Brezovem pri Gabrovki. Bliže Gabrovki kakor Bogenšperku je bila tudi Nova gora, kjer je imel Valvasor, kot bomo videli, vinogradniško posest z okoli 40 gorniki.

Domači podložniki, tako tisti na hubah kot drugi, so glavnino dajatev plačevali v denarju, od cele hube od 4 do 10 goldinarjev, od polovične med 2 in 5. Poleg teh so nekateri dajali še kokoši, kopune, jajca in lan. Delovne obveznosti sta predstavljali tovrnina (*samfart*), ki so jo kmetje poravnavali v denarju (od cele hube 30 krajcarjev), preja (20 funtov pri celi hubi) in zlasti visoka tlaka, ročna ter živinska. Pri posameznih hubah je opredeljena različno: bodisi samo kot dnevna (*tagliche*), odmerjena na tri dni v tednu ali neodmerjena, glede na potrebe (*so vill vonethen*). Temu ustrezno so imeli manjšo obveznost oštetarji in hišarji (od nekaj dni do 4 tednov oz. 24 dni). Rovtarjem je urbar nalagal zelo podobne dajatve in praviloma toliko ročne tlake, kolikor je bilo treba. Najbolj



Začetek Valvasorjevega lastnoročno napisanega urbarja

poseben položaj je imel podložnik na t. i. celi ribiški hubi (*ganze fischer hube*) na Bregu pri Litiji, ki je vso obveznost do zemljiškega gospoda poravnaval v ribah. Nič konkretnega pa ne izvemo o kontribuciji od hub, saj je navedena le pavšalno (*wie es angeschlagen wird*), ker se je pač vsako leto spreminjala. Obveznosti plačnikov odvetščine in gozdnine (*Focteyen vnd Forsthabern*) so bile praviloma v ovsu in kopunih, pri nekaterih namesto ovsu v denarju (libernikih).

Drugi del urbarja (pag. 20–23) je zelo narativen, na trenutke prav nič urbarski, ampak tak, kot bi ga Valvasor pisal za *Slavo vojvodine Kranjske*. Izvemo namreč za vrsto zanimivih dejstev, ki v urbarje praviloma ne sodijo oziroma v njih niso navedena v takšni obliki. Že začetek je zelo netipičen po tem, da omenja časovno opredeljeno oddaljenost: uro hoda od Bogenšperka leži vinska gorica Nova gora z več kot 40 vinogradi oziroma gorniki, ki vinsko desetino in gornino v celoti plačujejo Valvasorju. Žitno desetino je pobiral od različnih navadnih rovtov, izkrčenih v gozdovih. Ker ni bila del bogenšperško-lihtenberške posesti, je Valvasor, kot smo že povedali, prečrtal odstavek o desetini v Temenici, za katero pravi, da se nanaša na 30 dobrih in velikih celih hub, šlo pa je za desetino od več vrst žita, čebel, prirastka živine, lanu in drugega. Ne tako nepomemben vir dohodka je bil ribolov. Poleg prihodkov od ribiške hube na Bregu ob Savi je Bogenšperku pripadala ribolovna pravica v bližnjih potokih Kostrevnica in Reka, ki sta dajala obilo različnih vrst rib in lepe rake. V potoka so se vsako leto prihajale drstit ribe iz Save, tako da so jih nalovili po več tisoč hkrati. Tik ob gradu je bil ribnik, v več manjših potokih z majhnimi ribami pa si je Bogenšperk delil ribolov z drugimi upravičenci. O bogenšperškem in lihtenberškem dominikalnem polju je Valvasor zapisal, da je blizu, strnjeno in da precej presega velikost šestih celih hub. Raznih vrst plemenitega sadja naj bi bilo po njegovem sploh v tolikšnem obilju kot malokje v deželi. Obsežni gozdovi prinašajo dajatve od žirnine, veliki travniki pa dovolj sena. Ko je veliko dela, daje vsaka huba po dva tlačana, in sicer za pletje, košnjo, pašo živine, oranje, lomljenje (*Prehlen*) in lov na zajce, tlačanom pa ne pripada hrana. Pristava naj bi bila izjemno dobra in zaradi dobre paše je mogoče rediti veliko živine. Kot še pravi Valvasor, so kmetje dobri (*die bauern seind guet*) in redni plačniki dajatev. Tisti, ki živijo v dolini, oddajajo travnike, da lahko deloma s tem plačajo davek in kontribucijo, hribovski kmetje pa za ti dve obveznosti zaslužijo z živino, ki jim jo Valvasor daje v vzrejo. Kaže opozoriti, da polihistor v tem stavku govori v prvi osebi (*ich*), To je poleg značilne pisave drugi dokaz za njegovo avtorstvo. Čisto na koncu najdemo še navedbo o Valvasorjevih davčnih obveznostih. Obe imenji (*beÿde güetter*), torej Bogenšperk in Lihtenberk skupaj, sta v imenjski knjigi napovedani z 52 funti in 15 hubami, to pa pomeni letno davčno obveznost 189 goldinarjev 11 krajcarjev. Številke je Janez Vajkard že sproti popravil, in sicer imenjsko rento na 47 funtov, višino davka pa na 173 goldinarjev in 31 krajcarjev. Kot je že bilo povedano, gre za razliko 5 funtov, ki se nanaša na desetino v Temenici.

Zelo podobno vsebino kot v drugem delu urbarja najdemo na obeh priloženih listih, ki na nekaterih mestih prav tako govorita v prvi osebi (*ich, ich allein, hab*).¹⁵² Oba se začenjata s seštevki podložniških enot. Večji list govori o 19 celih hubah, manjši o 18 hubah in treh četrtinah, sicer pa oba navajata malce drugačno stanje kot urbar: 9 oštetarjev (v urbarju 7), 13 rovtarjev (v urbarju 15), mlin in dve hiši pri Šmartnem. Plačnikov odvetščine naj bi bilo nad 40 (v urbarju 38), a se nekoliko razlikujejo podatki o prihodkih od njih: po večjem listu znašajo okoli 70 kopunov in približno 170 velikih mernikov ovsu, po podatkih z manjšega lista pa 60 kopunov in več kot 160 velikih mernikov ovsu ter po obeh še nekaj malega denarja.¹⁵³ Opisi vinske gorice, žitne desetine, ribolova in drugega

¹⁵² ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk, urbarju priložena lista, s. d.

¹⁵³ Po urbarju je bogenšperško-lihtenberška posest prinašala za 77 škafov (*Schaf*) ovsu, 59 ko-

so zelo podobni onim v urbarju. Natančneje, čeprav zelo na kratko, je na večjem listu opisan ribnik pri Bogenšperku in Lihtenberku, in sicer kot lep, dober in zgrajen iz kvadrov (*von quaderstukhen gemacht*). Iz istega vira tudi izvemo, da so med podložniki krojači, čevljarji, barvarji, sodarji, tesarji in drugi, pri gradu ni nobenih poškodb (*nichts baufällig*), pristavno poslopje (*der mahrhof*) pa je povsem pozidano. Valvasor je obakrat zapisal, in to v prvi osebi, da nima več kot 40 glav goveje živine. Manjši list podaja še njegovo letno davčno obveznost do deželnih stanov, prav takšno, kot jo po popravku navaja tudi urbar: davek od imenjske rente 47 funtov in 15 hub znaša 173 goldinarjev in 31 krajcarjev na leto. V tem kontekstu sta povedni navedbi, koliko mu od kmečkih dajatev (*was die Pauern geben*) ostane po plačilu davka in kontribucije. Po večjem listu naj bi šlo za več kot 40 goldinarjev, po manjšem pa za okoli 45. Omenjeni presežek se nanaša le na podložniške denarne dajatve in ne na celoto vseh prihodkov od rustikalne posesti ter posebnih dajatev tujih podložnikov. Po urbarju so namreč Valvasorjevi denarni prihodki znašali okoli 217 goldinarjev (deloma v kronah in libernikih),¹⁵⁴ to pa za okoli 43 goldinarjev in pol presega navedbo o davku v višini 173 goldinarjev in 31 krajcarjev. Kontribucijo so namensko pobirali posebej in v urbarju ni specificirana, v celoti pa je bila namenjena deželnim stanovom in torej ni mogla vplivati na izračunano razliko.

Pomenljiv je seštevek ob spodnjem robu večjega lista, in sicer izračun vrednosti posameznih delov posesti, saj navaja na sklepanje, da je Valvasor celoten zapis morda pripravil pred prodajo leta 1692 in ga namenil kupcema, zakonca Gandin pl. Lilienstein. Kolikor si seveda ni delal tovrstnih izračunov večkrat in je ta le eden od njih. Bogenšperško-lihtenberško imenje je ocenil takole: hube 4.000 goldinarjev, oštati 600, rovti 1.300, mlin 200, hiše (oz. hiši) 200, odvetščina 1.000, vinogradi (*Wein*) 1.500, desetina 300, ribolov 200 in grad 4.500, skupaj 13.800 goldinarjev. Toliko si je torej obetal, ko bi Bogenšperk z Lihtenberkom prodal. Koliko je nazadnje od prodaje res iztržil, pa žal ostaja neznanka.

Ni naključje, da se je urbar s prilogama ohranil v arhivskem fondu kostanjeviške cisterce. V Kostanjevici je namreč od leta 1705 do svoje smrti živel Valvasorjev najmlajši sin iz prvega zakona Janez Volf Engelbreht (1684–1752), pater Štefan, varuh polihistorjevih otrok iz tega zakona dr. Janez Jožef pl. Wallensperg pa je Valvasorjevo zapuščino izročil v hrambo kostanjeviškemu opatu Frideriku Hofstetterju (1703–1708) z naročilom, naj se sporazume z otroki in jih pravično izplača iz zapuščinske mase.¹⁵⁵ Potrjeno sta se tedaj pri opatu znašla prepisa dveh inventarjev Valvasorjeve zapuščine, popisane leta 1700 v dvorcu Knežija pri Litiji in v Ljubljani, in sicer po smrti takratnega varuha otrok, njihovega strica Janeza Jožefa Graffenwegerja.¹⁵⁶ Le težko si predstavljamo, da

punov in 34 libernikov v denarju. Po izračunu 2 mernika za škap ali kobal (Vilfan: Prispevki k zgodovini mer, str. 46) je šlo pri ovsu za 154 mernikov.

¹⁵⁴ Osnovne denarne dajatve so prinašale 201 goldinar in 48 krajcarjev, od teh 6 srebrnih kron ali 12 goldinarjev. Za tovarnino so kmetje odšteli 8 goldinarjev in 5 krajcarjev, plačniki odvetščine in gozdnine pa so v denarju prispevali 34 libernikov (liber) ali okoli 7 goldinarjev. Za preračunavanje denarnih enot gl. Kos: *Urbarji*, str. 166–167.

¹⁵⁵ Golec: Neznano in presenetljivo, str. 355.

¹⁵⁶ ARS, AS 746, fasc. 14, Testamenti, Valvasor Ivan Vajkard, 26. in 27. 3. 1700 (Ljubljana), 29. in 30. 3. 1700 (Knežija). – Knežijski prepis, ki je zajel neprimerno večji del polihistorjeve ostaline od ljubljanskega, je nastal 17. maja 1706, ko ga je pl. Wallensperg predložil v revizijo polihistorjevi hčerki Ivani Rozini, sveže poročeni pl. Scarlichi (1678–1748). Kot pričajo obrobni pripisi, sta brat in sestra, profes Štefan Valvasor in Ivana Rozina, tedaj ali malce prej vzela iz očetove zapuščine vsak nekaj stvari, predvsem posteljno perilo in odeje ter za vzorec srebrnine. Kostanjeviški arhiv razkriva poleg tega natančnejši čas, v katerem je Wallensperg izročil Valvasorjevo zapuščino v hrambo kostanjeviškemu opatu. Izročitev je bila opravljena po 17. maju 1706, ko je datiran Wallenspergov revidirani prepis inventarja, in potrjeno pred 13. marcem 1707; tega dne sta zakonca Franc Ludvik in Ivana Rozina Scarlichi prejela od opata Friderika sto goldinarjev, ki jima jih je podaril (*guettwillig doniert*) brat oziroma svak profes Štefan Valvasor (prav tam, Testamenti, Valvasor Ivan Vajkard, 13. 3. 1707).

bi kako drugače kot po tej poti prišel v Kostanjevico tudi Valvasorjev urbar bogenšperške in lihtenberške posesti s prilogama. Enako velja zelo verjetno za osnutek kupo-prodajne pogodbe med Valvasorjem in Kheysllom iz leta 1672¹⁵⁷ ter za tri sodna potrdila, ki jih je leta 1633 na Mediji podpisal in pečatil polihistorjev oče Jernej.¹⁵⁸ Mali urbar brez platnic in drugi navedeni dokumenti so se pred prenosom v Kostanjevico očitno skrivali med različnimi spisi, ki so brez vsebine navedeni tako v Valvasorjevem zapuščinskem inventarju iz Krškega (1694) kot v Graffenwegerjevem s Knežije (1700).¹⁵⁹

Drugače kot za Bogenšperk z Lihtenberkom nimamo nobenega vira prve roke o Valvasorjevem gospodarjenju **na tretji posesti, Črnem potoku**. Praznino zapolnjujeta dve prilogi k zapuščinskemu inventarju Katarine Sidonije baronice Kheysell iz časa, ko je imela imenje Črni potok od Valvasorja v zastavi za obresti za še neporavnano kupnino. Oba dokumenta, cenitev stanja in izvleček podložniških zaostankov, sta datirana 5. aprila 1684, dobre tri mesece po baronični smrti, podpisala pa ju je tričlanska komisija, ki jo je na Črni potok napotilo kranjsko ograjno sodišče.¹⁶⁰ Kot smo videli, je Kheyslova z otroki v glavnem živela v Črnem potoku, odkar je imenje 2. junija 1677 vzela od zakoncev Valvasor v zastavo,¹⁶¹ in tu je 1. februarja 1684 tudi preminila.¹⁶² Poleg zastavljene posesti je imela v bližnji okolici še lastno, tisto, ki si jo je njen soprog pridržal ob prodaji Bogenšperka, Lihtenberka in Črnega potoka Valvasorjema jeseni 1672.¹⁶³

Izvleček podložniških zaostankov in cenitev stanja zgovorno pričata o razlikah med obema baroničinima posestma, med lastniško in zastavljeno. Lastniška – sestavljale so jo hube v bližnjih vaseh Javorje in Cerovica ter v nekoliko oddaljeni Obli Gorici pri Gabrovki – razen dveh vinogradov ni imela dominikalnih zemljišč,¹⁶⁴ zato so podložniki plačevali tlako v denarju.¹⁶⁵ Valvasorjevo zastavljeno črnopotoško imenje (*Schwarzenpacherische Gült*) je bilo, nasprotno, vezano na dvorec Črni potok. Dragocen je podatek iz cenitve, da je to imenje obsegalo 13 hub z rovti in odvetščinami.¹⁶⁶ Po številu hub je bilo torej identično z imenjem, ki ga je Valvasor leta 1689 skupaj s Črnim potokom prodal baronici Moscon.¹⁶⁷ Celotnega obsega posesti žal ne poznamo. Imamo samo pregled nad glavnino, namreč tistimi posestnimi enotami in njihovimi gospodarji, ki so ob koncu leta 1683 izkazovali zaostanke. V preglednici sta upoštevana oba dela Kheyslove posesti, lastniško imenje in zastavljeno črnopotoško.¹⁶⁸

¹⁵⁷ Gl. op. 15.

¹⁵⁸ Vsi trije dokumenti (*Gwaltsam*) so datirani istega dne, 18. avgusta 1633; Janez Bučar (Butscher) pred dvorno pravdo kranjskega ograjnega sodišča toži Rudolfa barona Paradeiserja zaradi motenja posesti (ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, 18. 8. 1633).

¹⁵⁹ Med popisanimi listinami, ki so prišle na Knežijo in jih navaja tudi prepis knežijskega inventarja leta 1706, pritegne pozornost zlasti kupno pismo med Valvasorjem in Janezom Andrejem Gandinom za Bogenšperk z dne 2. oktobra 1692. Skupaj z njim je pod št. 8 navedenih »več priloženih zapisov in prepisov pobotnic« (*sambt etlichen dabey ligunden annotationen, vnd quittungs Copeyen*). Prav tako je pomenljiv zapis pod št. 30, da so ob obračunu za Bogenšperk, sklenjenem 12. oktobra 1672 med Valvasorjem in Francem Krištofom (dejansko Francem Albrehtom) Kheysllom, še »različna druga pisanja in pisma« (*darneben Vndterschidliche andere schrufften, Vnd Sändtbrieff*). ARS, AS 746, fasc. 14, Testamenti, Valvasor Ivan Vajkard, 26. in 27. 3. 1700 (Ljubljana), 29. in 30. 3. 1700 (Knežija).

¹⁶⁰ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684; Liquidations Extract, 5. 4. 1684.

¹⁶¹ Gl. op. 55.

¹⁶² NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, M 1660–1710, s. p., 1. 2. 1684.

¹⁶³ Gl. op. 15.

¹⁶⁴ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 1–6.

¹⁶⁵ Prav tam, Liquidations Extract, 5. 4. 1684, pag. 2–3; Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 1.

¹⁶⁶ Prav tam, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 7.

¹⁶⁷ KLA, KLA 741, Sch. 1, Konv. 2, C-17 St, fol. 5–7v, 30. 1. 1689. Prim. delno objavo kupo-prodajne pogodbe v Radics: Valvasor-Studien XXXI. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 298, 29. 12. 1896, str. 2569.

¹⁶⁸ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, Liquidations Extract, 5. 4. 1684, pag. 1–11.

Kheysllovo lastniško imenje in zastavljeno imenje Črnega potoka konec leta 1683 glede na kmečke zaostanke

Krajevna enota	Posest	Gospodarji
Lastniško imenje [Von der Aigentgumblichen Gült]		
Javorje [Dorff Javarie]	1 cela huba, 3 polovične hube, 1 četrtinska huba	5
Cerovica [Dorff Zerouza]	1 neznana posestna enota	1
Skupaj	2 hubi in 3/4 ter neznana posestna enota	6
Zastavljeno črnopotoško imenje [Von der versezten Schwarzenpaherischen Gült]		
Leskovicca [Dorff Liskhouza]	4 cele hube	4
Riharjevec [Richoriouiz]	2 celi hubi	2
»Prelog« (Sp. Riharjevec) [Prelach] ¹⁶⁹	3 cele hube (od teh 1 pusta), 4 polovične hube, 1 oštat in 1 neznana posestna enota	8
Preska nad Kostrevnico [Pressikha]	2 neznani posestni enoti	2
Skupaj	11 hub (ena pusta), oštat in 3 neznane enote	16
Odvetščine [Vogtheür]		
Šmartno pri Litiji [Zu St: Mörthen]		1
Dobje [Zu Vdobie]		1
Ježni Vrh [Zu Jesenberg]		1
Cerovica [Zu Zerouiza]		1
»Škufica« [Zu Skhuffiza] ¹⁷⁰		4
Skupaj		8

Vir vsebuje torej tisto posest in gospodarje, ki so dolgovali plačila v denarju ali naravi, ne pa tudi nedolžnikov. Črnopotoško zastavljeno imenje v lasti Janeza Vajkarda Valvasorja in njegove žene je imelo vsaj 16 podložnikov na hubah, odvetščino mu je plačevalo najmanj osem tujih podložnikov, vsi pa so živeli v bližnjih vaseh in zaselkih vzhodno od Črnega potoka, najdlje na vzhod v Preski in na Ježnem Vrh. Upošteva se, da za tri posestne enote zastavljenega imenja ne vemo, kaj so bile, ni izključeno, da je šlo za hube in da so tako v izvlečku zaostankov popisani prav vsi podložniki na skupno 13 hubah.

Ob prebiranju izvlečka zaostankov preseneti ugotovitev, da so bili podložniki in plačniki odvetščine na zastavljenem imenju Črni potok zadolženi neprijemno bolj kot Kheysllovi lastni podložniki. Ti so dolgovali predvsem za tekoče leto 1683, črnopotoški pa znatno več, nekateri med njimi tudi za vseh sedem let, kolikor je bilo imenje zastavljeno. Končna vsota dolgov v izvlečku je visoka: 250 goldinarjev in 55 krajcarjev, od tega skoraj 90 % na zastavljenem črnopotoškem imenju: 228 goldinarjev, 8 krajcarjev in pol. Podobno razmerje se pokaže

¹⁶⁹ Izginuli toponim na prostoru današnjega Sp. Riharjevca. Na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825 je označen kot »Preloga« (ARS, AS 176, N 191, k. o. Vintarjevec, mapni list V). Ob krstu otroka enega tukajšnjih Valvasorjevih podložnikov, Sebastjana Pograjca, 7. julija 1687 je toponim v šmarnski krstni matici zapisan slovensko: »na Perlogo« (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, s. p.). Poleg zaporedja krajevnih enot v izvlečku zaostankov potrjuje njegovo umeščenost na območje Črnega potoka vpis v krstni matici 29. oktobra 1682, ki Matijo Rozenbergarja postavlja v Črni potok: »auß Schwarzenbach« (prav tam, s. p.). Matija je v izvlečku zaostankov naveden kot Matija Kozel ali Železnik in je nasledil Jakoba Rozenbergarja. – V terezijanskem katastru okoli leta 1750 je zaselek s Pograjčevo polovično hubo imenovan »Praelogkh«, drugi deli nekdanjega »Preloga« pa so zdaj navedeni posebej in

tudi pri dajatvah v naravi: od 276 mernikov in pol različnega žita, skoraj v celoti ovs, je le 23 mernikov in pol odpadlo na Kheysllovo lastniško imenje in od 91 kopunov 8.¹⁷¹ Razlogov za neučinkovito pobiranje dajatev na zastavljenem imenju ne poznamo. Kot navaja cenitev, je bil za obe zadolžen isti pisar,¹⁷² zato je šlo verjetno tudi za različen odnos do lastniške in zastavljene posesti. Podložniška zadolženost na zastavljenem imenju močno izstopa tako v primerjavi s tisto na Kheysllovem lastniškem imenju kakor tudi z Valvasorjevimi navedbami za njegovo bogenšperško-lihtenberško posest: polihistorjevi kmetje so dobri in redni plačniki, zaostankov ni.¹⁷³

Sočasna komisijska cenitev iz leta 1684 ponuja samo sumarni pregled nad posestjo, ne pa nad posameznimi podložniki in drugimi plačniki dajatev. Razberemo lahko, da je zastavljeno imenje Črni potok obsegalo 13 hub (od tega eno ribiško), 9 rovtov in dvorni mlin pod Črnim potokom ter pobiralo odvetščino v ovsu za uporabo gozda in imelo lepe prihodke od raznih desetin po bližnji okolici ter po vaseh in zaselkih v dolini Temenice in nad njo. Skupaj s pridelkom na dominikalni zemlji so celotni prihodki prinašali na leto 675 goldinarjev, 10 krajcarjev in 1 pfenig deželne veljave.¹⁷⁴ S takšnim izkoristkom posesti bi torej vdova Kheysllova povsem pokrila približno 600 goldinarjev, kolikor bi ji Valvasor ob 6-odstotni obrestni meri na leto dolgoval za obresti na še neporavnano približno polovico kupnine.

Pomisleki se porajajo ob izdatkih, kot jih je naračunala komisija. Mednje so poleg davka šteli stroške za služinčad, posevek in nekaj malenkosti, skupaj 339 goldinarjev, 58 krajcarjev in pol. Tako naj bi celo rahlo presegali polovico prihodkov, zastavljeno imenje pa naj bi prinašalo čistega le 335 goldinarjev, 12 krajcarjev in 2 pfeniga deželne veljave.¹⁷⁵ Ni jasno, od kod komisarjem tako ne-realno visoka davčna vsota: v nemški veljavi 154 goldinarjev in 21 krajcarjev, v deželni pa 182 goldinarjev in 56 krajcarjev, tj. dobra polovica vseh izdatkov (54,6 %).¹⁷⁶ Višina davka pride tem bolj do izraza ob primerjavi z zelo nizko davčno obveznostjo Kheysllovega lastniškega imenja: samo 66 goldinarjev in 16 krajcarjev nemške veljave oziroma 78 goldinarjev in 32 krajcarjev kranjske. Majhna vsota še posebej preseneča glede na prihodke lastniškega imenja – dobrih 528 goldinarjev deželne veljave.¹⁷⁷ Tako je po komisijski cenitvi odnesel davek na Kheysllovem lastniškem imenju le okoli sedmino prihodkov (14,9 %), na zastavljenem pa dobro četrtino (27,1 %).¹⁷⁸ Cenilci bi se morali preprosto obakrat ušteti, saj se ne izide noben izračun, tudi če bi k davku prišteli kontribucijo. Glede na to, da je lastniško imenje tisto leto izkazovalo po imenjski knjigi 32 goldinarjev in 21 krajcarjev imenjske rente¹⁷⁹ – to je polovica celotne Valvasorjeve rente (64 gld)¹⁸⁰ – bi samo za osnovni davek brez dodatnih komponent

vsi pred njim: Črni potok (Schwartzzenbach) z dvema hubama in pol, Roženberk (Rossenberg) z eno hubo, Petelinjek (Petelinegg) z eno hubo in Log (Ulogo) s pol hube (ARS, AS 174, šk. 127, RDA, N 180, No. 12, s. d.).

¹⁷⁰ Najbrž pri Ustju.

¹⁷¹ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, Liquidations Extract, 5. 4. 1684, pag. 1–11.

¹⁷² Prav tam, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 9.

¹⁷³ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 23; prav tam, urbarju priložen list, s. d.

¹⁷⁴ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, Liquidations Extract, 5. 4. 1684, pag. 7–12.

Prav tam, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag.

¹⁷⁵ Prav tam, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 12, 15, 16.

¹⁷⁶ Prav tam, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 7–16.

¹⁷⁷ Prav tam, pag. 6.

¹⁷⁸ Po cenitvi posesti Poganeck pri Litiji iz leta 1679, ko je bila v rokah mladoletnega Valvasorjevega svaka Ernesta Friderika Graffenwegerja, so prihodki znašali 997 goldinarjev in 47 krajcarjev deželne veljave, davek pa je odtehtal 179 goldinarjev in 22 krajcarjev ali 18,0 % (ARS, AS 309, šk. 33, fasc. XVI, lit. G-34/III, 6. 4. 1679, pag. 7–8).

¹⁷⁹ ARS, AS 173, št. 6 (1662–1756), fol. 175v.

¹⁸⁰ Prav tam, fol. 103.

moralo plačevati več (80 gld, 45 kr), kot so mu naračunali celote (78 gld, 32 kr). Črnopotoško zastavljeno imenje pa je s svojimi 12 funti in 13 hubami imelo v resnici le 60 goldinarjev in 21 krajcarjev davčne obveznosti. Še najbolj verjetna je domneva, da so pri obeh imenjih navedli trenutno stanje, tj. koliko sta imenji dolgovali uradu glavnega prejemnika. Zastavljeno črnopotoško imenje potemtakem več, kot je znašala njegova letna obveznost, lastniško imenje pa manj.

Zastavitev Črnega potoka Kheysllom, dokumentirana v zapuščinskem inventarju baronice Katarine Sidonije 14. februarja 1685,¹⁸¹ se je vsekakor končala pred Valvasorjevo prodajo posesti 30. januarja 1689, saj kupo-prodajna pogodba zastavitve ne omenja. Pa tudi sicer je iz njene vsebine, denimo iz stanja živine, mogoče razbrati, da je Valvasor tedaj neposredno upravljal Črni potok.¹⁸² Skoraj brez dvoma je bil dvorec s posestjo še vedno zastavljen 23. maja 1688, ko sta tu praznovala svojo poroko Kheysllova hči Ana Rozina in Karel Sigmund Semenič, ki je tisto leto kupil dvorec Klevišče pri Polšniku. Bilo bi namreč skrajno nenavadno, ko bi Semenič vabil na poroko na nevestin dom,¹⁸³ potem ko bi ta že prešel nazaj v roke pravega lastnika, Janeza Vajkarda Valvasorja. Kheyslli so se torej odselili po poroki, morda tik pred Valvasorjevo prodajo Črnega potoka. V šmarskih krstnih maticah jih kot krstne botre redno srečujemo, odkar so se leta 1677 ponovno naselili v Črnem potoku, do 5. septembra 1687.¹⁸⁴

Ne vemo torej, kdaj natanko se je zastavitev Črnega potoka končala, vsekakor pa leta 1688. O času vrnitve posesti in dvorca iz rok dedičev baronice Kheysell bi bilo zelo tvegano soditi na podlagi deželnostanovskih seznamov dolžnikov davka in kontribucije. Valvasor je v letih 1686 in 1688 res naveden kot dolžnik za vse tri posesti skupaj – Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok –,¹⁸⁵ a je šlo denimo leta 1686 za dolg iz let 1683 in 1684, ko je bil Črni potok potrjeno v zastavi. Sezname dolžnikov so se namreč vedno opirali na imenjsko knjigo in v njej vpisane lastnike, nekatere tudi že pokojne,¹⁸⁶ in Valvasor je bil po imenjski knjigi imetnik vseh treh posesti, vpisanih s skupno imenjsko rento, zato tudi odgovoren za plačevanje celotnega davka in kontribucije.

Bogenšperško-lihtenberški urbar in cenitev Črnega potoka sta sicer odstrla

¹⁸¹ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K-42/II, 14. 2. 1685.

¹⁸² Kopija izvornika dokumenta v: KLA, KLA 741, Sch. 1, Konv. 2, C-17 St, fol. 5-7v, 30. 1. 1689. Prim. delno objavo v Radics: Valvasor-Studien XXXI. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 297, 28. 12. 1896, str. 2561; Nr. 298, 29. 12. 1896, str. 2569.

¹⁸³ Karel Sigmund Semenič je v pismu, datiranem 6. maja 1688 v Ljubljani, vabil kranjske deželne stanove na svojo poroko v Črni potok, ki naj bi bila 23. maja, in predlagal kot stanovskega zastopnika Janeza Krstnika barona Witzensteina (ARS, AS 2, I. reg., šk. 545, fasc. I/310, pag. 1867, 6. 5. 1688), sicer lastnika Ponovič onstran Save in Valvasorjevega mrzlega nečaka (Golec: Valvasorjev izvor (1. del), str. 53). O Semeničevem nakupu Klevišča gl. Valvasor: *Die Ehre*, str. 306; prim. Smole: *Graščine*, str. 219.

¹⁸⁴ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674-1688, s. p., 20. 8. 1677, 31. 12. 1677, 24. 2. 1680, 29. 12. 1680, 2. 1. 1681, 26. 3. 1681, 13. 4. 1681, 14. 6. 1681, 11. 8. 1681, 7. 23. 1682, 22. 3. 1682, 29. 4. 1682, 1. 9. 1682, 20. 11. 1682, 15. 5. 1683, 30. 7. 1683, 12. 1. 1685, 29. 8. 1686, 5. 9. 1687. – Potrditev, da so vsi Kheyslli iz iste družine, ponuja oporoka očeta Franca Albrehta, ki navaja imena vseh otrok (gl. op. 58). Zadnji je 5. septembra 1687 botroval Jurij Krištof, sin in naslednik pokojne baronice Katarine Sidonije ter brat Ane Rozine. Ponovno ga lahko kot botra srečujemo od leta 1696 (prav tam, R 1689-1703, s. p., 17. 4. 1696, 3. 8. 1698), malo preden ali malo zatem ko je postal lastnik nekoč Graffenwegerjevega dvorca Slatna. Slatno (*Guett Slatteneegg*) so mu v imenjski knjigi pripisali leta 1697 k posesti, podedovani po očetu; prejšnji lastnik je bil Janez Krištof baron Ottheim (ARS, AS 173, št. 6 (1662-1756), fol. 175v). Ottheimu je Slatno in polovico gospostva Svibno prodal 26. marca 1692 Jurij Andrej Graffenweger (ARS, AS 309, šk. 34, fasc. XVII, lit. G-63, s. d. (1694), pag. 48-51/Nr. 6).

¹⁸⁵ ARS, AS 2, I. reg., šk. 543, fasc. I/310, pag. 552, 5. 8. 1686; šk. 545, fasc. I/310, pag. 2012, ad 14. 5. 1688.

¹⁸⁶ O tem med drugim pričajo pripisi, kdo (dediči, vdova ipd.) je zaostanke poravnal. Tako je bil leta 1677 na seznamu dolžnikov kontribucije naveden Jurij pl. Scharffeneck, ded Valvasorjeve prve žene, a z dodatkom: »iz rok Graffenwegerjeve gospe vdove in dedičev« (prav tam, šk. 533, fasc. I/307b, pag. 1351, 12. 10. 1677).

vpogled v posestno in prihodkovno stanje na polihistorjevih posestih, vendar ponujata na drugi strani malo oprijemljivih podatkov o konkretnem gospodarjenju. Ni si denimo mogoče kaj prida pomagati z Valvasorjevimi narativnimi, optimistično naravnanimi pripombami v sklepnem delu urbarja. Ena najuporabnejših je ta, da so kmetje dobri in redni plačniki obveznosti.¹⁸⁷ S tem so torej odpadle sitnosti, ki bi jih imel ob morebitnih neurejenih razmerjih oziroma podložniški nepokorščini. Drugi ključ do uspešnega in donosnega gospodarjenja je predstavljala dominikalna posest, po Valvasorjevih besedah dovolj obsežna. Toda njene presežke je bilo treba znati tudi ustrezno tržiti in pretopiti v denar. O tem pa vemo le toliko, kolikor tu in tam odkrivajo sejni zapisniki kranjskih deželnih stanov. Valvasorjevo ime se v njih pojavlja več let na letnih seznamih dobaviteljev pšenice za Vojno krajino, vedno sicer med manjšimi dobavitelji. Tako je v letih od 1678 do 1682 upravitelju proviantnega urada vsako leto prodal po 20 starov pšenice (dobrih 2.000 litrov), v letih 1686, 1687 in 1689 pa vsakič po 30 starov (dobrih 3.000 litrov).¹⁸⁸ Spadal je v tisto večino, ki je dobavljala po nekaj desetih starov, le posamezniki so oddajali tudi po nekaj sto starov.¹⁸⁹ Za primerjavo povejmo, da je polihistorjev polbrat Karel, gospodar Belneka pri Moravčah, v istih letih prodal od 50 do 200 starov na leto.¹⁹⁰ Dobavljanje pšenice za Vojno krajino je bilo nasploh več kot donosen posel in zemljiški gospodje so si zanj zelo prizadevali. Cene pšenice, ki so jo deželni stanovi plačevali dobaviteljem, so namreč močno presegle tiste na ljubljanskem trgu.¹⁹¹ Šest goldinarjev za star, kolikor so Valvasorju odšteli leta 1686, izjemoma že potem, ko je bil seznam dobaviteljev zaključen,¹⁹² je navrglo 180 goldinarjev, to pa je skoraj v celoti odtehtalo njegovo takratno davčno obveznost do stanovske blagajne, ki je brez Črnega potoka znašala po bogenšperško-lihtenberškem urbarju 189 goldinarjev in 11 krajcarjev.¹⁹³ Glede na to, da so podložniki Bogenšperka in Lihtenberka oddajali kot dajatev oves, je morala biti pšenica, ki jo je Janez Vajkard prodal za proviant, pridelana na dominikalni zemlji ali kupljena od kmetov, bodisi lastnih bodisi tujih podložnikov.

Drugače kot za proviantno pšenico ne vemo, ali je bil bogenšperški gospod kupec ali prodajalec vina, druge vrste zemeljskega pridelka, s katero ga povezujejo stanovski sejni zapisniki. Poverjeniški urad ga je kot številne druge gosposke prosilce nekajkrat oprostil plačila sredstvenine za tovorjeno vino. Oprostitve so se, če jih primerjamo z večino oproščencev, nanašale na manjše količine – osem, deset oziroma dvanajst tovorov. Pri tem je pomenljivo, da so iz let 1679, 1680 in 1681,¹⁹⁴ torej koncentrirane na čas, ko je najintenzivneje delovala bogenšperška grafična delavnica. Verjetneje kot to, da bi Valvasor prodajal vino svojih gornikov z Nove gore, so vzrok povečane potrebe po vinu za domačo porabo. Zato ga je moral kupiti in pritoroviti na Bogenšperk, bilo pa je gotovo tudi boljše od njegovega lastnega.

¹⁸⁷ Gl. op. 173.

¹⁸⁸ ARS, AS 2, I. reg., šk. 901, sejni zapisniki 27, 1671–1680, fol. 255, s. d. 1678; prav tam, fol. 351v, s. d. 1679; šk. 909, sejni zapisniki 35, 1685–1730, fol. 36, s. d. 1680; šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 417v, s. d. 1681; prav tam, fol. 579, s. d. 1682; šk. 905, sejni zapisniki 31, 1680–1687, fol. 399v, 4. 12. 1686; šk. 907, sejni zapisniki 33, 1683–1693, fol. 188, 1. 8. 1687; prav tam, fol. 303v, 13. 9. 1689. – O staru kot prostorninski meri za žito gl. Valenčič: Žitna trgovina, str. 113; Prispevki k zgodovini mer, str. 46–49.

¹⁸⁹ Prim. Valenčič: Žitna trgovina, str. 22.

¹⁹⁰ ARS, AS 2, I. reg., šk. 901, sejni zapisniki 27, 1671–1680, fol. 254v, s. d. 1678; prav tam, fol. 351, s. d. 1679; šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 417, s. d. 1681; prav tam, fol. 579, s. d. 1682; šk. 907, sejni zapisniki 33, 1683–1693, fol. 303v, 13. 9. 1689.

¹⁹¹ Valenčič: Žitna trgovina, str. 22–23.

¹⁹² ARS, AS 2, I. reg., šk. 905, sejni zapisniki 31, 1680–1687, fol. 399v, 4. 12. 1686. – Tudi sicer je bila cena 6 goldinarjev za star proviantne pšenice v tem času običajna (Valenčič: Žitna trgovina, str. 23, 34).

¹⁹³ Gl. op. 82.

¹⁹⁴ ARS, AS 2, I. reg., šk. 901, sejni zapisniki 27, 1671–1680, fol. 358, 16. 10. 1679; šk. 909, sejni zapisniki 35, 1680–1730, fol. 172v, 16. 2. 1680; prav tam, fol. 93, 9. 10. 1681.

V letih, ko se je bogenšperška »grajska družina« povečala z bakrorezci in njihovimi družinskimi člani, je bilo vsekakor zelo dobrodošlo obilje rib in sadja, o katerem je polihistor sam poročal v urbarju in na priloženih listih. Koliko je od tega lahko iztržil, je drugo vprašanje. Zagotovo precej manj kakor od živinoreje. V zvezi s to so navedbe bolj oprijemljive, kvantitativne. Na bogenšperški pristani naj bi imel nekaj manj kot štirideset glav goveje živine, ki so jo redili veliki travniki z zadostnimi količinami sena, poleg tega pa je dajal živino v vzrejo svojim podložnikom, živečim v hribovitejših predelih.¹⁹⁵

O Valvasorjevem gospodarjenju imamo tudi nekaj malega pričevanj iz poznejšega časa, v terezijanskem katastru iz srede 18. stoletja. Tedanji lastnik Bogenšperka Anton Aleksander Höffern pl. Saalfeld je videl stanje svoje posesti na splošno v veliko bolj črni luči kot Valvasor, a moramo vedeti, da gre za povsem drugačno naravo vira, za poročanje državnim organom, zadolženim za novo davčno odmero. Höffern se je na dveh mestih izrecno obregnil ob Valvasorjevo nespametno oziroma neodgovorno ravnanje, zlasti ko je šlo za odprodaje posesti. Leta 1750 je v poročilu objezdni komisiji zapisal, da ima posest Bogenšperk malo hub in te so slabe in da je v imenjski knjigi obremenjena s kar 47 funti. Kako da ima tolikšno imenjsko rento, je razbral iz maloštevilnih dokumentov in poizvedel pri starih ljudeh. Odcepljene (*weggezogene*) hube, desetine in druge dele posesti naj bi barona Jurij in Franc Albreht Kheysell ter Vajkard baron Valvasor deloma zamenjali s posestma Grmače in Slatna ter s stiškim samostanom, deloma pa istim prodali, toda večina bremen skupaj z visoko imenjsko rento je ostala pri Bogenšperku. Nekdanji podložniki so poleg tega obdržali pravico do izkoriščanja gozda (*jus lignandi*) v bogenšperških gozdovih, tako stavbnega lesa kot drv, ne da bi jim za to določili kakšno obveznost. V zvezi z gozdom se je Valvasorjev naslednik Höffern pritoževal zlasti nad Dizmo Ramschisslom, ker plačuje od svoje kupnopravne hiše le goldinar in 42 krajcarjev vseh dajatev skupaj, ima pa pravico prosto sekati stavbni in kurilni les v vseh Höffernovih gozdovih in porabi več kot kakšno gospostvo. To »veliko svoboščino« je »baron Valvasor« podelil »za zvesto opravljene službe« njegovemu očetu Gregorju Ramschisslu (*wegen treu geleistten diensten*).¹⁹⁶ Kakšno mnenje je imel Höffern o Valvasorjevih prodajah Črnega potoka in desetine, bomo videli v nadaljevanju.

Zdi se, da ni nobene dileme ob vprašanju, ali je **Valvasor upravljal svojo posest** sam ali s plačanim upraviteljem. Ne samo, da v krstnih maticah župnije Šmartno in v urbarju ne srečamo nobenega upravitelja, ampak ga ni imel niti poznejši gospodar Bogenšperka Höffern pl. Saalfeld. Ta omenja v terezijanskem katastru samo svojega »amtmana«, čigar plačo in hrano je leta 1755 ocenil na 50 goldinarjev.¹⁹⁷ V Valvasorjevem bogenšperško-lihtenberškem urbarju iz okoli leta 1680 je kot »amtman« označen Martin Piš (*Marten Pisch Amptman*), ki je imel sicer hišico v Veliki Kostrevnici in je vse obveznosti zanj odslužil v obliki nekajdnevne ročne tlake.¹⁹⁸ V ceditvi zastavljene posesti Črni potok iz leta 1684 je enkrat omenjenih celo več »amtmanov« (*von denen Ambtleuten*).¹⁹⁹

Sicer pa ponuja ta vir zelo ustrezno analogijo za predstavo o strukturi in številu grajskega osebja na sosednjem Bogenšperku. Med izdatki Kheysllove črnopotoške zastavljene posesti najdemo stroške za pet oseb, vsakič v obliki plačila in obleke: za »amtmana« (16 gld), volovskega hlapca (12 gld), kravjega pastirja (9 gld), majarico (8 gld) in deklo (6 gld). Za teh pet so na teden porabili po dva mernika črnega mešanega žita, tj. 104 mernike na leto ali v denarju

¹⁹⁵ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 21–22; prav tam, urbarju priložena lista, s. d.

¹⁹⁶ ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 5, 16. 3. 1750.

¹⁹⁷ Prav tam, 12. 9. 1755.

¹⁹⁸ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 4.

¹⁹⁹ ARS, AS 309, šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/II, Bestand Anschlag, 5. 4. 1684, pag. 11.

41 goldinarjev in 36 krajcarjev.²⁰⁰ Pri baronici Kheysell je bil poleg naštetih v službi še pisar (*einem schreiber*), ki je pobiral prihodke tako na njenem lastnem imenu kot na zastavljenem, Valvasorjevem imenu, in je na leto prejemal 15 goldinarjev.²⁰¹

Vse, kar vemo o bogenšperških uslužbencih oziroma služabnikih, je regist v polihistorjevem zapuščinskem inventarju. Med knjigami so popisali že omenjena rokovnika s podatki o plačah služinčadi in posevku na Bogenšperku (*darinen deß gesündt besoldungen, Vnd ansät deß guett Wagensperg*), ki ju je tako kot tretji rokovnik, z zapisi o vojakih, vodil Valvasor sam (*Ein handtbuech deß herrn Valuaßor see*).²⁰² Janez Vajkard je upraviteljske in pisarske posle torej več kot očitno opravljal sam, to pa samo potrjuje njegov lastnoročno napisani urbar s prilogama. Med daljšimi odsotnostmi se je opiral na »amtmana«, to ali ono nalogo pri vodenju gospodarstva pa je lahko zaupal tudi kateremu od svojih pomočnikov, zaposlenih v grafični delavnici.

Kot smo videli, je iz Höffernovega poročila znano ime Gregorja Ramschisla, ki naj bi ga Valvasor za zvesto služenje nagradil s široko pravico do izkoriščanja bogenšperških gozdov.²⁰³ O Gregorju je mogoče ugotoviti le, da se je, sodeč po navedbi starosti ob smrti (1744), rodil kmalu po letu 1670 in je bil torej v času Valvasorjeve prodaje Bogenšperka (1692) dvajsetleten mladenič. V krstnih maticah se kot boter temu ustrezno pojavlja od leta 1689, ko pa si je leta 1694 ustvaril družino, je bil v matičnih knjigah skoraj vedno naveden kot »gospod«. Prebival je v Šmartnu in glede na številna botrstva užival precejšen ugled.²⁰⁴ Sklepati je mogoče, da je kupnopravna hiša v Šmartnu, ki jo je imel okoli leta 1750 njegov sin Dizma Ramschissl (roj. 1710), prišla v Gregorjeve roke sočasno z omenjeno pravico do uporabe gozda in je bil torej privilegij vezan na hišno posest.²⁰⁵ Ničesar pa ne vemo o tem, kakšne službe je mladi Gregor Ramschissl opravljal za Valvasorja. Ni rečeno, da je bil zaposlen z opravi pri upravljanju posesti. Ne nazadnje bi bil lahko tudi Valvasorjev prepisovalec – kopist ali kaj podobnega. Prav tako ni bilo mogoče ugotoviti njegove morebitne sorodstvene povezanosti s približno sedem let starejšim slikarjem Jernejem Ramschisslom (1664–1711), ki se je rodil v Šmartnem, se izobrazil v Valvasorjevi grafični delavnici in nato do smrti ostal v domačem kraju.²⁰⁶ Po Valvasorjevem urbaru iz okoli leta 1680 se

²⁰⁰ Prav tam, pag. 13–14.

²⁰¹ Prav tam, pag. 4.

²⁰² ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 17.

²⁰³ Gl. op. 196.

²⁰⁴ Pri prvih botrstvih Gregor še ni naveden kot gospod (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1689–1703, s. p., 21. 3. 1689, 21. 12. 1690). Šmarska poročna matica je za obdobje med letoma 1678 in 1696 zelo pomanjkljiva. Bržkone zato ne vemo, kdaj se je oženil in kdo je bila izbranka Neža. Po njeni smrti 15. maja 1715 se je Gregor neznano kje oženil še enkrat, tokrat z neko Ano Marijo (prav tam, P 1660–1720; M 1711–1754, s. p., 15. 5. 1715). V prvem zakonu se mu je med letoma 1694 in 1710 rodilo deset otrok, kot zadnji naslednik Dizma, v drugem zakonu pa med letoma 1719 in 1722 še dva (prav tam, R 1689–1703, s. p., 8. 9. 1694, 28. 12. 1695, 3. 3. 1697, 5. 3. 1699, 19. 3. 1700, 16. 5. 1701, 11. 1. 1703; R 1703–1719, s. p., 17. 8. 1705, 31. 8. 1708, 28. 4. 1710; R 1719–1737, s. p., 21. 7. 1719, 7. 1. 1722). Pri prvem otroku je kraj rojstva naveden kot »ex oppido« (iz trga), torej Litija, od tretjega otroka dalje pa pri šestih krščencih do vključno zadnjega Šmartno. Ob pokopu 2. maja 1744 je bil Gregor vpisan v mrliško matico brez osebnega imena, samo kot »gospod Ramschissl« (*Dnus Rampshissel*) iz Šmartna, star 72 let, starost pa je bila popravljena, kot kaže, na 73 let (prav tam, M 1711–1754, s. p.). Potemtakem se je rodil nekako v letih 1671–1672. V šmarski krstni matici vpisa njegovega krstna ni (prav tam, R 1665–1674, Ind R 1614–1688).

²⁰⁵ V isti napovedni tabeli terezijanskega katastra, kjer Höffern poroča o Gregorjevem privilegiju in Dizmovem izrabljanju tega, navaja, da plačuje »Herr Rambschissel« od hiše v Šmartnem goldinar in 42 krajcarjev činža in davka (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 5, 16. 3. 1750). Dizmovo ime je tudi v štiftnem registru, a brez gosposkega predikata (prav tam, No. 8, s. d.).

²⁰⁶ O Jerneju Ramschisslu gl. Cevc: J. W. Valvasor, str. 176–178. – V šmarskih krstnih maticah ni razen krsta Jerneja Ramschisla 17. avgusta 1664 vpisan krst nobenega njegovega sorojenca (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, Ind R 1614–1688, R 1651–1665, R 1665–1674).

nobeden od obeh šmarskih hišarjev ni imenoval Ramschissl. Sodeč po šmarskih krstnih maticah se mladi Gregor v začetku devetdesetih let ni k nobeni od obeh hiš priženil, ampak mu je polihistor posest očitno podelil na novo.²⁰⁷

V sodnem pogledu je imel Valvasor malo pristojnosti in torej zato manjše obveznosti. Ker ne Bogenšperk ne Črni potok nista bila sedeža deželskega sodišča, je kot zemljiški gospod izvajal le patrimonialno sodstvo nad lastnimi podložniki, torej v civilnih in nižjih kazenskih zadevah. Za težje delikte, vključno z najtežjimi, krvnimi, za katere je bila predvidena smrtna kazen, so si sodno oblast nad njegovimi podložniki delila tri deželska sodišča, katerih meje so se stekale nedaleč od obeh Valvasorjevih dvorcev. Oba polihistorjeva gosposčinska sedeža, Bogenšperk in Črni potok, sta ležala na tleh deželskega sodišča Višnja Gora, ki je le malo vzhodno od njiju mejilo na majhno deželsko sodišče Slatna v rokah pl. Graffenwegerjev, družine polihistorjeve prve žene. Večina Valvasorjevih podanikov je spadala prav pod Slatno, tisti na skrajnem vzhodu v okolici Gabrovke pa pod deželsko sodišče Svibno.²⁰⁸

Iz sodobnih virov izvemo malo **o položaju Valvasorjevih podložnikov**. Naše védenje zato zelo koristno dopolnjuje terezijanski kataster iz srede 18. stoletja. Tako bogenšperški kot črnopotoški podložniki so v tem času še vedno uživali zemljo le po zakupnem pravu (*Müethweis*) in ob plačilu primščine.²⁰⁹ Izjema s kupnopravno hišo in brez vsakršne tlake je bil bogenšperški podanik Dizma Ramschissl iz Šmartna, čigar očetu Gregorju naj bi Valvasor za zvesto opravljene službe podelil široke svoboščine.²¹⁰ Kar pa zadeva tlako, je bila na obeh Valvasorjevih posestih visoka, podobno kot pri bogenšperško-lihtenberških podložnikih v polihistorjevem času okoli sedemdeset let prej. Po katastru so imele cele hube na nekdanjem Valvasorjevem delu posesti Črni potok kar šest dni vozne in ročne tlake na teden, in to brez hrane.²¹¹ Bogenšperški podložniki na hubah so bili enako kot pod Valvasorjem obremenjeni s prejo (20 funtov na hubo) in z neizmerjeno vozno in ročno tlako, »kot je v deželi običajna«, le da so zdaj dobivali hrano. Manj delovne obveznosti so imeli rovtarji na kajžah (večinoma 60 dni) in ošetarji (praviloma 24), skupaj 902 dneva na leto.²¹² Kot je poročal lastnik Höffern pl. Saalfeld, je bil pri hubah upravičen do dnevne tlake,²¹³ torej načeloma vse delovne dni v letu, dominikalnih polj pa ne bi mogel obdelati brez tlačanov.²¹⁴

Pomudimo se še pri vprašanju **o osebnem odnosu kranjskega polihistorja do njegovih podložnikov** oziroma kaj lahko o tem sploh razberemo iz sodobnih pisnih pričevanj.

Pri vnovični poroki Jernejeve vdove Eve 27. januarja 1717 je bil »gospod« Gregor Ramschissl ena od poročnih prič (prav tam, P 1660–1720, s. p.).

²⁰⁷ Sredi 18. stoletja ni imel Bogenšperk v Šmartnu nobene druge posesti kot Dizmovo hišo (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 8, s. d.), po Valvasorjevem urbarju iz okoli leta 1680 pa sta bila tu dva hišarja, mesar Jakob Jež in Tomaž Čevel, oba z večjimi obveznostmi kot pozneje Ramschissl (ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 14). Ne Jež ne Čevel nista imela hčerke ali žene z imenom Neža, ki bi lahko postala soproga Gregorja Ramschissla (prim. NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, Ind R 1614–1688, R 1689–1703).

²⁰⁸ *Historischer Atlas*, Blt. 31, 32, 35 in 36.

²⁰⁹ Za Bogenšperk: ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 8, s. d. – Za Črni potok: prav tam, šk. 127, RDA, N 180, No. 12, s. d.

²¹⁰ O kupnopravnem položaju Ramschisslove hiše in izvoru svoboščin govori Höffern pl. Saalfeld v dodatku k napovedani tabeli (ARS, AS 174, šk. 132, RDA, N 200, No. 5, 16. 3. 1750). O neobremenjenosti s tlako priča štiftni register (prav tam, No. 8, s. d.).

²¹¹ Prav tam, No. 12, s. d.

²¹² Prav tam, šk. 132, No. 8, s. d.

²¹³ Prav tam, No. 12, s. d.

²¹⁴ Prav tam, No. 13, s. d. – V slogu tarnanja nad slabo zemljo in revščino je samega sebe označil kot ubogega imetnika majhne in slabe posesti (prav tam), o svojih podložnikih pa je zapisal, da si o njihovem življenju niti ne upa govoriti, ker da ima dolenski kmet takšno hrano kakor na Nemškem živina (prav tam, No. 12, s. d.).

Peter Radics je bogenšperškega gospoda pred dobrim stoletjem predstavljal v precej idealizirani podobi: »Do svojih podložnikov je imel Valvasor odnos, kakršen vedno odlikuje izobraženca v stiku s socialno nižjimi, odnos zaupljive priljudnosti (*leutseligen Herablassens*), ki jo je pri njem še posebej lepšala prava krščanska ljubezen do bližnjega, kakor sveti iz mnogih mest njegovega glavnega dela ali pa lahko razberemo med vrsticami. Kot majhen dokaz za to bi morda lahko štelo tudi to, da tako njega kot njegovo soprogo vedno znova najdemo v krstnih maticah župnije Šmartno pri Litiji kot krstna botra okoliškim kmetom.«²¹⁵

Ni rečeno, da Valvasor ni bil v resnici tak, kot ga opisuje Radics, vendar ne smemo pozabiti, da se njegov življenjepisec razen na polihistorjeve »lepe« besede v *Slavi vojvodine Kranjske* ni mogel opreti na nikakršna sodobna pričevanja, ki ne bi izvirala od polihistorja samega. In stanje razpoložljivih virov je zelo podobno tudi danes. Vsekakor pa je prenašena Radicseva trditev, da so okoliški kmetje bogenšperškega gospoda in njegovo zakonsko družico pogosto vabili za krstna botra. Če namreč število njunih botrstev primerjamo z botrstvi nekaterih drugih plemičev v šmarski župniji, postane ugotovitev zelo relativna.²¹⁶ Ime Janeza Vajkarda kot krstnega botra je bilo namreč omenjeno samo dvakrat, obakrat leta 1678,²¹⁷ njegova prva žena Ana Rozina, rojena Graffenweger, sicer domačinka, pa je ob krstniku stala sedemkrat (med 1672 in 1685), od tega enkrat pri krstu otroka Valvasorjevega bakrovezca Justusa van der Nypoorta (1678).²¹⁸ Le v enem primeru najdemo krščenčevega očeta med Valvasorjevimi podložniki, navedenimi v urbarju za Bogenšperk in Lihtenberk.²¹⁹ Morda so domači podložniki in okoliški kmetje Janeza Vajkarda večkrat povabili za botra, a jim je dal vedeti, da mu ta vloga ni blizu.

O tem, kakšen je bil Valvasor kot zemljiški gospod v odnosu do svojih podložnikov, nimamo dejansko nobenih pričevanj. O kakšnih napetostih, sporih, samovolji ene ali druge strani tako ne kaže niti ugibati. Sodeč po polihistorjevih lastnih zapisih v urbarju in na obeh priloženih listih lahko sklenemo, da je bil s svojimi bogenšperško-lihtenberškimi podaniki zadovoljen. »Kmetje so dobri, plačujejo redno,« (*die bauern seind guet zallen rihtig*) je okoli leta 1680 zapisal v urbarju,²²⁰ na večjem listu pa je k tem besedam še pripisal: »ni nobenih zaostankov« (*seind kheine ausständt*).²²¹ V tem pogledu so bile torej zadeve jasne in urejene, vsaj za Valvasorja.

Številna mesta v *Slavi*, ki jih zato niti ne kaže posebej navajati, pričajo, da je imel polihistor do podložniškega stanu nasploh spoštljiv odnos. V takšni luči govori o kmečkem življu svojim bralcem, zelo malo pa vemo o njegovem neposrednem odnosu do »ljudi na zemlji«, s katerimi se je srečeval doma in na svojih poteh. Edino mesto, kjer konkretno govori o svojem lastnem podložniku, se sicer povsem sklada s splošno sliko. Vsaj pri nekaterih podložnikih je očitno vzbujal tolikšno zaupanje, da so mu bili pripravljeni pripovedovati tudi

²¹⁵ Radics: *Johan Weikhard*, str. 85.

²¹⁶ Precej pogosteje se v šmarskih krstnih maticah pojavljajo imena plemiških botrov iz rodbin Barbo, Apfaltre, Kheysell, Graffenweger, Vizjak (Wisiak) in od srede osemdesetih let še posebej Valvasorjeve svakinje Marije Salome Valvasor, pozneje ponovno poročene Semenič in Schwab pl. Lichtenberg (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Maticne knjige, R 1665–1674, R 1674–1688, R 1689–1703).

²¹⁷ Prvič je bil krstni boter 25. januarja 1678 pri krstu Blaža, sina Boštjana in Jere Lah, drugič pa 4. oktobra istega leta pri krstu Uršule, hčerke nekega Janeza brez navedenega priimka in njegove žene Lucije (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Maticne knjige, R 1674–1688, s. p.).

²¹⁸ Prav tam, R 1665–1674, s. p., 31. 12. 1672, 11. 4. 1673; R 1674–1688, s. p., 11. 10. 1678 (Nypoort), 24. 2. 1679, 28. 4. 1680, 4. 4. 1685, 2. 7. 1685.

²¹⁹ Gre za ime Jureta (Jurija) Rozine, čigar hčerki Ani je 4. aprila 1685 botrovala Valvasorjeva prva žena; Rozina je bil gospodar oštata v Veliki Kostrevnici (ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 5).

²²⁰ ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 23.

²²¹ Prav tam, urbarju priložen list, s. d.

o intimnostih iz svojega življenja. Ko namreč v VIII. knjigi *Slave* v opisu domače župnije Šmartno pri Litiji pripoveduje o ozdravitvah pri cerkvi sv. Antona Padovanskega v Štangi, postreže z zgodbo svojega podložnika, ki pa ga »iz določenega razloga« ne imenuje z imenom. Mož, »sedaj star precej čez petdeset let«, je imel dolga leta težave s kilo in je na koncu vse upe vezal na molitev in priprošnje k sv. Antonu Padovanskemu. Kljub ženinemu norčevanju zaradi njegovih dolgih večernih molitev in njenim besedam, da je upanje v ozdravitev smešno in zaman, je ta Valvasorjev podložnik nazadnje povsem ozdravel. Zgodba ne priča le o kmetovem zaupanju v zemljiškega gospoda, s katerim se je o tem odkrito pogovoril, ampak tudi v verovanju obeh mož v Božjo pomoč in usmiljenje, kot je Janez Vajkard izrecno zapisal v razlagi »čudežnega« razpleta.²²²

O naravi nekaterih svojih kmečkih sosedov, podložnikov drugih gospodov, je polihistor pustil pričevanje v II. knjigi *Slave* pri opisu vasi Šmartno pri Litiji. Potem ko je pripomnil, da je v Šmartnu kar 18 gostiln, ker »tem ljudem veliko bolj tekne vino kakor voda«, je v nadaljevanju jasno povedal, kaj ga najbolj žuli: »Kljub temu pa imajo tako radi ribe, ki prihajajo iz vode, da marsikateri od njih ne more pustiti pri miru nobene tekoče ali stoječe vode, če so ribe v njej. [...] Pa so med njimi tudi nekateri, ki vedno ribarijo ponoči in zelo redko podnevi.«²²³ Kot je ugotavljal že Reisp, »vse kaže, da je Valvasor s to hudomušno poanto dosti prizanesljivo ošvrknil Šmarčane, ki so mu, kot bi se dalo brati med vrsticami, tudi že praznili grajski ribnik.«²²⁴ Lahko da so si kdaj res drznili do stoječe vode – bogenšperškega ribnika, če ta kljub neposredni bližini gradu²²⁵ ni bil dovolj nadzorovan in če je »krivolovce« vodila pustolovska nagajivost. Sicer pa so bile Šmarčanom veliko bliže ribe v dveh tekočih vodah, v potokih Kostrevnica (Kostrevniški potok) in Reka, ki ju Janez Vajkard navaja v urbarju kot svoji ribolovni območji: v Kostrevniškem potoku mu je ribolov pripadal na odseku od nekega mlina do izvira in v Reki od Šmartna do izliva potoka v Savo.²²⁶

V zvezi z Valvasorjem kot zemljiškim gospodom lahko z veliko mero zanesljivosti postavimo še eno trditev: kranjski polihistor ni bil pravdar. Čeprav za celotno dvajsetletno obdobje pogrešamo protokole kranjskega ograjnega sodišča – vrzel traja od leta 1667 do 1695²²⁷ – je zgovorno dvoje. Njegovi dediči niso podedovali nobene odprte sodne zadeve, ki bi tekla še leta 1695, ko so se protokoli spet začeli,²²⁸ pa tudi iz drugih virov ni znan noben sodni proces, ki bi ga sprožil Janez Vajkard Valvasor. Razumljivo je, da je prihajalo do manjših sporov z okoliškimi zemljiškimi gospodi zaradi motenja posesti, pri katerih so bili povzročitelji podložniki. Tako je stiški opat Ludvik leta 1681 pred dvorno pravdo ograjnega sodišča v Ljubljani nasledil zadevo svojega predhodnika, ki se je vlekla že sedmo leto. Valvasorja so kot lastnika Bogenšperka povabili k naslednji dvorni pravdi, in sicer zaradi volov, odvzetih nekemu stiškemu podložniku leta 1674.²²⁹ Najverjetneje so Valvasorjevi ljudje vprežno živino zaplenili zaradi kakšnega po njihovem protipravnega posega na bogenšperško posest. Nekaj mesecev pozneje, leta 1682, je opat zahteval od Valvasorja zadoščenje, ker je neki bogenšperški podložnik sekal v samostanskem gozdu. Janez Vajkard očitno ni ugodil zahtevi, naj podložnika »zaradi nasilja in povrnitve škode« v 14

²²² Valvasor: *Die Ehre VIII*, str. 768.

²²³ Valvasor: *Die Ehre II*, str. 181.

²²⁴ Reisp: *Kranjski polihistor*, str. 101.

²²⁵ Po Valvasorjevem urbarju je ribnik ležal tik ob gradu: »Item ein teicht nechst beim schlosse« (ARS, AS 746, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar, pag. 22).

²²⁶ Prav tam, pag. 21.

²²⁷ ARS, AS 306, popis.

²²⁸ Prim. prav tam, knj. 15, protokoli 1695–1698; knj. 16, protokoli 1698–1701; knj. 17, protokoli 1701–1704.

²²⁹ ARS, AS 781 Spisi, fasc. 10, Justitalia, Procesi proti drugim gospostvom oziroma njihovim podložnikom in raznim osebam, 25. 11. 1681.

dneh privede oziroma pošlje k opatu, saj se je tudi ta zadeva znašla pred dvorno pravdo.²³⁰

Poleg obeh manjših pravnih s Stično bežno poznamo le še en sodni proces, a ta po vsem sodeč ni imel zanemarljive teže. Gre za znano tožbo Marije Magdalene Pelzhoffer za 2.000 goldinarjev deželne veljave, ki je očitno doživela epilog leta 1686 ali v prvih mesecih naslednjega leta.²³¹ Pomenljiva je ugotovitev, da je med listinami v Valvasorjevi zapuščini izpričana samo ta pravda. Drugih odprtih ali že zaprtih sodnih procesov polihistor očitno ni imel, vsaj ne takšnih, ki bi se inventurnim komisarjem zdeli vredne omembe. Majhni spori s stiškimi opatom Ludvikom in drugimi sosedi so očitno zajeti v »zavoju različnih odredb gospoda stiškega opata Ludvika in drugih«.²³²

Podobno skromne kot pisne so tudi **materialne sledi Valvasorjevega dvajsetletnega gospodarjenja** na gradovih v okolici Litije. Zunanja podoba Bogenšperka in Črnega potoka se namreč v polihistorjevem času ni spremenila. Drugače je bilo z Lihtenberkom, saj ga je Valvasor kupil že kot ruševino, potem pa po lastnih besedah tudi sam veliko porušil in kamenje uporabil pri Bogenšperku. Za kakšne (pre)zidave ali druge namene je šlo, žal ne izvemo, morda za gradbene posege na pristavi, morda na grajski stavbi. »Pred nekaj leti« se je iz povsem raziskovalnih nagibov lotil tudi čiščenja in izpraznitve zasutega vodnjaka lučaj od lihtenberškega gradu, a ga je nato spet prepustil propadanju.²³³ Pri opisu Bogenšperka v XI. knjigi *Slave* omenja od posegov samo poglobitev vodnjaka in novo grajsko kapelo. Grajski vodnjak (na dvorišču), izklesan osem sežnjev (okoli 15 metrov) globoko v trdo skalo, je dal »pred dvema letoma«, torej leta 1687, poglobiti še za dva sežnja (slabe 4 metre) in napraviti iz vinske kleti hodnik do njegovega dna, tam pa majhen obok, ki je poleti zelo mrzel in prijeten. O kapeli, ki jo je uredil, pove le, da je posvečena Naši ljubi Gospe z Jezuškom na begu v Egipt. V nadaljevanju se s skromnimi besedami dotika svojih matematičnih instrumentov, »majhne knjižnice«, posebno močnega magneta in delavnice, ki jo je, kot pravi, uredil v gradu leta 1678 in pri sebi »več let vzdrževal bakrorezce in bakrotiskarje«. Erasmus Francisci je spričo Valvasorjeve skromnosti dodal temu opisu laskavo pripombo o polihistorjevem znanju, zbiranju, instrumentih in knjižnici ter jo sklenil z mislijo, da imamo grad Bogenšperk z vsemi častmi za Parnas.²³⁴ Sodobni obiskovalec polihistorjevega rezidenčnega gradu se je torej veliko bolj čudil notranjščini kakor zunanosti. Kolikor je na Valvasorjevih gradovih v njegovem času nastalo fizičnih sprememb, so bile torej bolj posledica lastnikove radovednosti in inovativnosti kakor graditeljske vne-me. Pri tem je seveda treba upoštevati, da Bogenšperk in Črni potok nista ravno klicala k prezidavam ali prenovi.

²³⁰ Prav tam, 20. 1. 1682, 17. 11. 1682. – Podložnika z imenom Mihael Pust, ki naj bi sekal v samostanskem gozdu Preska, ne najdemo med podložniki v Valvasorjevem urbarju za Bogenšperk in Lihtenberk.

²³¹ Gl. op. 111 in 112.

²³² ARS, AS 309, šk. 131, fasc. LIV, lit. Z-7/I, 16. 1. 1694, pag. 11/Nr. 25.

²³³ Valvasor: *Die Ehre XI*, str. 339.

²³⁴ Prav tam, str. 619–620.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

- ⊗ AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 268
- ⊗ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 533–535, 537, 539, 541, 543, 545, 547, 895, 900, 901, 903–904, 907, 909–912, 914
- ⊗ AS 3, Urad glavnega prejemnika za Kranjsko, knj. 610
- ⊗ AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5, 6
- ⊗ AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 127, 132
- ⊗ AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 191
- ⊗ AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 15–17, popis
- ⊗ AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. G 1–54 1/2, K 1–28, V 1–16, T 1–94, popisi
- ⊗ AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 33–36, 50, 52, 82, 84, 131, popis
- ⊗ AS 746, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica, Spisi, fasc. 2, 14, 39, 43
- ⊗ AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25
- ⊗ AS 781, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Stična, Spisi, fasc. 10
- ⊗ AS 1063, Zbirka listin, št. 2739
- ⊗ AS 1075, Zbirka rodovnikov, šk. 4
- ⊗ AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 1

Kärntner Landesarchiv (KLA)

- ⊗ KLA 741, Güter Ebensfeld, Sch. 1

Nadžkofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

- ⊗ ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707
- ⊗ ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1653–1664, R 1669–1678, P 1682–1717, M 1658–1735
- ⊗ ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, Ind R 1614–1688, R 1651–1665, R 1665–1674, R 1674–1688, R 1689–1703, R 1703–1719, P 1660–1720, M 1660–1710, M 1711–1754; Razne knjige, fasc. 2

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)

- ⊗ LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 456–459

LITERATURA

Cevc, Emilijan: J. W. Valvasor kot mentor slikarjev. V: *Janez Vajkard Valvasor Slovenecem in Evropi. Katalog razstave. Johann Weichard Valvasor to the Slovenes and to Europe. Exhibition Catalogue* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Narodna galerija, 1989, str. 169–195.

Dular, Anja: Valvasorjeva knjižnica. V: *Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem* (ur. Maja Lozar Štamcar, Maja Žvanut). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 259–275.

Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 4. zvezek. Župani in sodniki 1650–1785*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2012.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 1. Band.*

A–E. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1967; 2. Band. F–J, 1970; 3. Band. K–N, 1972; 4. Band. O–Sh, 1973; 5. Band. Si–Z, 1974.

Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. V: *Zgodovinski časopis* 61 (2007), št. 3–4, str. 303–364.

Golec, Boris: Plemstvo v cerkvenih matičnih knjigah zgodnjega novega veka – raziskovalni problemi in izzivi. V: *Arhivi* 36 (2013), št. 1, str. 85–110.

Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (1. del). V: *Kronika* 61 (2013), št. 1, str. 5–66.

Golec, Boris: *Valvasorjeva hiša v Krškem – napačna in prava*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut ZRC SAZU, Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško, 2013.

Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Juričić Čargo, Danijela – Žnidaršič Golec, Lilijana: *Vodnik po urbarjih arhiva Republike Slovenije. 3. zvezek. Urbarji Ljubljanske in Novomeške kresije v fondu Terezijanski kataster za Kranjsko*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2013.

Kaspert, A.[nton]: Ženitni dogovor Ivana Vajkarda Valvasorja z Ano Maksimilo baronico Zečker dne 20. julija 1687. I. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje* I (1904), str. 186–189.

Klaić, Vjekoslav: *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652.–1713.)*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1914.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*. Ljubljana: SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991 (Viri za zgodovino Slovencev, Trinajsta knjiga, Novejši urbarji za Slovenijo, Prvi zvezek).

Kos, Franc: *Izbrano delo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Ogrin, Rafael: Nekaj o neposrednih davkih v XVI., XVII. in XVIII. stoletju. Kratak prispevek k zgodovini davkov na Kranjskem. V: *Kronika* VI (1958), str. 35–38.

Otorepec, Božo: Iz zgodovine gradu. V: *Bogenšperk*. Maribor: Obzorja, 1976, str. 3–26 (Kulturni in naravnik spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov; 70).

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005 (Thesaurus memoriae, Dissertationes; 4).

Radics, P.[eter] von: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.

Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXXI. Johann Weikhard Freiherr von Valvasor verkauft sein Schloss Schwarzenbach. V: *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 297, 28. 12. 1896, str. 2561; Nr. 298, 29. 12. 1896, str. 2569–2570.

Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor und »Eine Löbliche Landschaft« von Krain. V: *Die Ehre des Herzogthums Krain von Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor, Laibach–Nürnberg 1689. 2te unveränderte Auflage*. Rudolfsverth: J. Krajec. IV. Band, s. p. (v dodatku).

Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.

Reisp, Branko: Neznani epitaf Janezu Vajkardu Valvasorju. V: *Zgodovinski časopis* 47 (1993), str. 345–348.

Reisp, Branko: Novejša spoznanja o Valvasorju. V: *Glasnik Slovenske matice* XXIX/XXXI (2005/2007), str. 10–19.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Druga knjiga. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001.

Suhadolnik, Jože – Anžič, Sonja: *Mestni trg z okolico in Ciril-Methodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Methodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2000.

Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995 (Studia humanitatis, Apes; 1).

Umek, Ema: *Samostani Kostanjeviva, Pleterje in Stična*. Ljubljana: Arhiv Slovenije, 1974 (Publikacije Arhiva Slovenije. Inventarji. Serija Samostanski arhivi. Zvezek 1).

Valenčič, Vlado: *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977 (Razprave Dissertationes; X/4).

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, 1689.

Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

Vilfan, Sergij: prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). V: *Zgodovinski časopis VIII* (1954), str. 27–86.

Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije. Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 19–32.

Vrhovnik I.[van]: Kako je prišla Valvasorjeva knjižnica v Zagreb? V: *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IX* (1928), str. 108–110.

Witting, Joh.[ann] Bapt.[ist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. V: *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV (1894), str. 89–146; V (1895), str. 162–264.